

Fleksja

1. Termin

Termin *fleksja* jest w polszczyźnie zapożyczeniem z łaciny (*flexio* ‘zginam’). Zgodnie z ustaleniami Anny Czelakowskiej (2010: 54) jako pierwszy użył tego terminu Antoni Małecki w znaczeniu „nauka naginania, urabiania form (*Formenlehre*)” (Małecki 1863: 33). Notowany jest w słownikach ogólnych języka polskiego, począwszy od połowy XIX wieku, z jednym (SWJP), dwoma (ISJP, USJP, WSJP) lub trzema znaczeniami (PSWP). O zakresie jego użycia informują zwykle kwalifikatory *językoznawczy*, rzadziej *gramatyczny*. Zarówno w słownikach, jak i w opisach podręcznikowych fleksja definiowana jest jako: 1. nauka (składania i spajania) (Malinowski 1869; za: Koronczewski 1961: 70), nauka o odmianach (Kryński 1907: 45); 2. dział gramatyki (SW 1900; Kryński 1907; Małecki 1915; Doroszewski 1952; Bańko 2002) lub morfologii (Laskowski 1991; Nagórko 1998; Strutyński 1999; Skarżyński 2000; Wróbel 2001) poświęcony opisowi odmiany leksemów, którym przysługuje przynajmniej jedna z poniższych kategorii: przypadek (rodzaj, liczba) lub osoba (czas, tryb, strona); 3. odmiana wyrazów (Doroszewski 1952); 4. element formy gramatycznej (końcówka, flektyw). Znaczenie odmiana rozumiane jest jako zasób form danego leksemu (Kryński 1907), jako „zespół tych form, które służą do oznaczania stosunków między wyrazami w zdaniu” (Doroszewski 1952: 132). Za sygnał różnicowania tych pojęć można uznać proponowane przez Jana Karłowicza terminy: *Flexion – odmiana*, *Flexionlehre – odmiennia* (Karłowicz 1885). Na uwagę zasługuje też pierwsza z trzech definicji, jaką zamieszcza „Słownik warszawski”: „właściwość pewnych języków odmieniania zakończeń ich wyrazów” (1900, s.v.), co „należy do zasadniczych właściwości języków indoeuropejskich i języków semickich” i jest podstawą do kwalifikowania ich pod względem typologicznym jako „języków odmieniających się albo fleksyjnych” (Kryński 1907: 40).

2. Status i przedmiot

Definiowanie fleksji jako „nauki o odmianach” (Kryński 1907), jako działu gramatyki, czy jeszcze więcej – jako działu morfologii (jw.) jest równocześnie określeniem miejsca fleksji

wśród dyscyplin nadrzędnych. Takie teoretyczne uporządkowanie nie zawsze znajduje zastosowanie w praktycznych opisach, gdzie po wstępnej części poświęconej głosowni bezpośrednio następują paragrafy dotyczące części mowy i charakterystyka ich właściwości gramatycznych (por. Klemensiewicz 1962). Nie zawsze też termin *fleksja* występuje w charakterze głównego tytułu odpowiedniego rozdziału, zastępują go sformułowania „Nauka o odmianie wyrazów” (Szober 1968) lub „Nauka o odmienianiu wyrazów, czyli fleksja” (Karpowicz 1999), „Formy odmiany wyrazów (Fleksja)” (Doroszewski 1952). Definicja fleksji jako nauki o odmianach wyrazów określa jej przedmiot – odmiana imion, czyli wyrazów, dla których podstawową kategorią jest przypadek, oraz czasowników (słów), które przez przypadki się nie odmieniają; odmiana imion to deklinacja, odmiana czasowników to koniugacja, tym samym fleksja jest dyscypliną nadrzędną w stosunku do deklinacji i koniugacji („obejmuje deklinację i koniugację”, Małecki 1915: 33).

Centralnym zagadnieniem fleksji jako nauki jest opis odmiany leksemów, przez który rozumie się opis relacji, jakie zachodzą między ich formami gramatycznymi. W operacyjnie ustalonych elementach opisu Roman Laskowski wymienia: wyliczenie wyrazów reprezentujących leksem w wypowiedzeniach, określenie funkcji każdego z wyrazów tekstowych, ustalenie kategorii morfologicznych właściwych danemu leksemowi, ustalenie wykładników każdej z kategorii, klasyfikacja leksemów ze względu na kategorie, ustalenie reguł ich doboru, klasyfikacja morfologiczna leksemów ze względu na paradygmaty (Laskowski 1999a: 125–126). Podręcznikowe opisy przedstawiają zwykle charakterystykę kategorii i opis paradygmatyki, uzupełniany czasem informacją o funkcjach, jakie mogą pełnić formy fleksyjne poszczególnych leksemów (por. np. Mizerski (red.) 2000).

3. Podstawowe jednostki opisu

3.1. Pojęcie formy fleksyjnej

Podstawową jednostką opisu jest **forma fleksyjna (flektem)** pełniąca funkcje składniowe. Ze względu na strukturę formy fleksyjne można podzielić na syntetyczne i analityczne. Najogólniej mówiąc, „konstrukcją analityczną jest formacja, której znaczenie wyrażone jest kilkoma słowami, np. pol. *będę robił*, a syntetyczną – konstrukcja jednowyrazowa, np. pol. *zrobię*” (Rittel 1975: 17). Strukturalna dwoistość form zarówno we fleksji nominalnej, jak i werbalnej ma jednak różny charakter w obu poddyscyplinach – w paradygmatyce rzeczowników obli-gatoryjnie analityczne są formy miejscownika (*dom/w domu*), w paradygmatyce czasownika ma znacznie szerszy zakres, analityczne są m.in. formy czasu przyszłego czasowników niedokonanych, formy 3. os. trybu rozkazującego, formy trybu przypuszczającego nierzeczywistego (*pisz/będę pisać/pisał/niech pisał/byłby pisał*). Formy syntetyczne mają budowę dwudzielną: **temat fleksyjny** będący nośnikiem znaczenia leksykalnego i **końcówka fleksyjna**, które wzajemnie się warunkują; charakter wygłosu może wpływać na dobór końcówek (głoski przybierające) w terminologii Józefa Mrozińskiego (1822) i analogicznie występowanie pewnych końcówek po tematach o określonym typie wygłosu (*koryto – w korycie, grono – w gronie, błonie – na błoniu, pole – na polu, morze – na morzu, jabłko – w jabłku, ucho – w uchu*; obok wystąpienie końcówki *-mi* w narzędniku l. mn. po tematach miękkich: *braćmi, książkami, ludźmi, dziećmi, końmi, liśćmi, dłońmi, kośćmi*)).

3.2. Temat fleksyjny

Temat (w nawiasowej uwadze) u Karłowicza (1885: 112, 109) jest tłumaczeniem niemieckiego *Thema*, dla którego w charakterze odpowiednika podano *osnowa*. Z zamieszczonej pod hasłem *osnowa* uwagi dotyczącej poprawnej notacji: *Osnowa A/Osnowa I* można wnioskować, że zjawisko ewentualnego jej zróżnicowania nie jest obce językowi polskiemu. W zestawie terminów z 1921 roku temat (*osnowa*) jest terminem z zakresu słowotwórstwa (temat zmienny i niezmienny) i fleksji werbalnej (temat czasu teraźniejszego i temat czasu przeszłego). Pojęcie i pierwsze definicje tematu fleksyjnego datuje Piotr Krzyżanowski na drugą połowę XIX wieku. W trwającej od 150 lat dyskusji dotyczącej statusu tematu zauważa stosowanie dwóch typów definicji: tzw. operacyjnej („temat jest częścią formy fleksyjnej pozostałą po odrzuceniu morfemów gramatycznych”) (Krzyżanowski 1992: 13) i definicji tematu przez znaczenie leksykalne – jest wykładnikiem, nosicielem znaczenia leksykalnego. Zwykle oba elementy ujmowane są łącznie (Doroszewski 1952: 131; Laskowski 1999a: 140–142). Temat jest członem wspólnym dla wszystkich form danego leksemu, powtarzającym się „w różnych wariantach we wszystkich formach leksemu” (Bobrowski 1998: 265), „członem utożsamiającym zbiór form fleksyjnych tworzących paradygmat z konkretnym leksemem. [...] jednostką z planu aktualizacji, reprezentuje leksem w paradygmacie” (Krzyżanowski 1992: 17). Definicję operacyjną uznaje Krzyżanowski za „procedurę wyznaczania wariantów tematu” (1992: 18), tematu podstawowego i wariantów uwarunkowanych kontekstualnie. Za temat podstawowy uznaje się postać niezależną od kontekstu, z której przy znajomości reguł morfonologicznych można wyprowadzić wszystkie formy danego leksemu. Wariacja może być wynikiem zmian morfonologicznych (*sobota – sobocie, sobót*) lub procesów morfologicznych (por. wariacja typu temat krótszy/temat dłuższy: *cielę – cielęcina, cielęta; ramię – ramienia, ramiona; mieszczanin – mieszczanina, mieszczanie – mieszczan; dominikanin – dominikanina, dominikanie – dominikanów; faksymile – faksymilia; słodki – słodszy; głęboki – głębszy, daleki – dalszy; dwoje – dwojga, czworo – czworga, mdleć – mdleję, mdleją, czytać – czytam, czytają*). Szersze rozumienie pojęcia morfologicznego alternantu tematu zaproponował R. Laskowski, który objął tym terminem nie tylko różnice tematów w zakresie braku/obecności elementów typu morficznego (jw.), ale także nieuwarunkowane morfonologicznie postacie tematów: *ksiądz – księża, brat – bracia, oko – oczy, ucho – uszy*, będące sygnałem przynależności tematów do klasy form liczby pojedynczej lub mnogiej (Laskowski 1999a: 140–142).

W pojęciu wariacji tematów mieści się zjawisko supletywizmu, takich oboczności tematów, których nie da się opisać przy pomocy reguł morfonologicznych. Rozróżnia się supletywizm pełny, kiedy formy tworzące paradygmat są zupełnie różne (*rok – lata, człowiek – ludzie, dobry – lepszy, zły – gorszy, duży – większy*), oraz supletywizm niepełny, kiedy tematy są częściowo zbieżne (*tydzień – tygodnia, lekki – lżejszy*) (Laskowski 1999a: 141–142). Zjawisko obecne jest we fleksji wszystkich części mowy, por. formy czasowników *być – będą, jest – są, dać – dadzą*; zaimków *ja – mnie, ty – ciebie – tobie* (EJP 1991: s.v.).

3.3. Końcówka fleksyjna

W opisach fleksji terminy końcówka fleksyjna i późniejszy flektyw odnoszą się do różnych pojęć. We fleksji imiennej są synonimiczne – to wykładnik każdej formy gramatycznej (przysługujących jej kategorii: *dam-a, okn-o; dom-y*; o zakresie informacji składników form

rzeczownikowych) (Wierzbowski 1981). We fleksji werbalnej w pewnych formach mogą być synonimiczne (*pisz-ę, pisz-ą*), w wielu odnoszą się do różnych elementów formy – flektyw to zespół elementów będących wykładnikiem formy czasownikowej, w którym końcówka jest ostatnim elementem: *pis-a-t-a-m*: temat czasu przeszłego *pisa-* + flektyw *-t-a-m* (wykładnik czasu przeszłego *-t-*, wykładnik rodzaju żeńskiego *-a-*, końcówka osobowa *-m*).

We fleksji imiennej końcówka jest trwale połączona z tematem, prymarnie stanowi wykładnik kategorii przypadku, we fleksji werbalnej – jest wykładnikiem kategorii osoby, wskazuje na opozycje, w jakich pozostają formy wyrazu odmiennego; oprócz końcówek trwale połączonych z tematem są końcówki ruchome (*pisat-bym – był-bym pisał – gdy-bym pisał*). Kończówki zwykle kumulują funkcje gramatyczne (kończówki fuzyjne np. w terminologii Alicji Nagórki (1998); Mirosława Bańki (2002) końcówka *-a* w formie *książk-a* jest wykładnikiem dwóch kategorii: przypadku i liczby – M. l. poj.; w formie *okn-a* – kategorii D. l. poj., M. l. mn., B. l. mn., W. l. mn.; w formie *star-a* – trzech kategorii: przypadku, liczby i rodzaju – M. l. poj. r.ż.). W pewnych sytuacjach funkcja końcówki może być ograniczona do sygnalizowania tylko wartości przypadku; w odniesieniu do rzeczowników dotyczy to wyrazów defektywnych – singulariów i pluraliów tantum, także np. zaimków osobowych, liczebników zbiorowych (Laskowski 1991: 170). W opozycji do końcówek fuzyjnych pozostają afiksy typu aglutynacyjnego, w których afiks jest nośnikiem tylko jednej funkcji (*-t-* w formach czasu przeszłego, *-by-* w formach trybu przypuszczającego). Nieobce fleksji jest zjawisko tworzenia form tego samego przypadku za pomocą różnych końcówek (M. l. mn. *profesorzy/profesorowie, wsi/wsie*), które określa się mianem końcówek izofunkcyjnych równoległych (Bobrowski 1998: 265). Kończówki są tak wyrazistym elementem formy, że w opisach fleksyjnych leksemów obierane są jako kryterium ich klasyfikacji (por. we fleksji rzeczowników żeńskich końcówki M. l. poj. *-a, -i, Ø: kobieta, mistrzyni, pieśń*; we fleksji rzeczowników nijakich końcówki M. l. poj. *-o, -e, -ę, -um: molo, pole, cielę, imię, muzeum*).

4. Pojęcie paradygmatu

Termin **paradygmat** jest uwzględniany w encyklopediach (Orgelbrand 1901) i w słownikach ogólnych polszczyzny (SW: 1908; Arct [1916]/1929) od początku XX wieku. Odnotowują go stale powojenne słowniki polszczyzny ogólnej oraz encyklopedie i słowniki terminologii lingwistycznej. W „Slovníku slovanské lingvistické terminologie” (1977: 330) jest wymieniony w dziale „Struktura slova” („Stavba slova”, „Сруктура слова”, „The structure of the word”). Termin ten znany jest tzw. językom kongresowym: ang. *paradigm*, fr. *paradigme*, niem. *Paradigma*, ros. *нападума*, i pozostałym językom słowiańskim: brus. *napaduma*, ukr. *napaduma*, mac. *napaduma*, sch. *napaduma*, słoweń. *paradigma*, czes. *paradigma*, słowac. *paradigma*, pol. *paradygmat*. Jest pożyczką z greckiego (παράδειγμα). W niektórych językach jest terminem występującym obocznie z rodzimym: w niem. *Muster*, bułg. *обпазей* i sch. *обпазай*, słoweń. *vzorec, obrazec, zgled*, czes. i słowac. *vzor*, pol. *wzorzec* (wzór) odmiany. Polski synonim paradygmatu sytuuje go wśród terminów z zakresu fleksji. Z podawanych definicji wynika, że paradygmatem możemy nazywać albo zespół konkretnych form, albo zbiór możliwości ich tworzenia bądź ich konkretnych wykładników. Dodać trzeba, że chodzi tu nie o dowolny zbiór form, ale o zbiór uporządkowany wertykalnie zgodnie z określonymi

zasadami. Jak zauważa Aleksander Szulc, „terminem tym określa się przeważnie pełne szeregi typów deklinacyjnych i koniugacyjnych” (Szulc 1984: 173). Takie treści odpowiadają pojęciu **paradygmatu fleksyjnego** wyrazu zdefiniowanemu przez R. Laskowskiego (EWJP 1978: 237; EJP 1991: 244). W tym ujęciu na paradygmat składa się „zbiór form fleksyjnych leksemu, tzn. flektemów przysługujących danemu leksemowi [...], wraz z przypisaną każdemu flektemowi formą tekstową” (Laskowski 1984/1999a: 145); zbiór flektemów danego leksemu (bez wyrażających je form tekstowych) nazywa Laskowski **paradygmatem funkcjonalnym** leksemu, natomiast zbiór form tekstowych – **paradygmatem formalnym** (Laskowski 1984b: 116–120, 1999a: 146–149). Liczba form składających się na paradygmat określonego leksemu równa jest – jak podaje Henryk Wróbel – iloczynowi „wartości wszystkich kategorii fleksyjnych właściwych tej części mowy” (Wróbel 2001: 85). Tak więc dla paradygmatu rzeczowników równa się iloczynowi wartości kategorii przypadku i liczby, dla przymiotników – iloczynowi wartości kategorii przypadku, liczby i rodzaju, dla czasowników – iloczynowi wartości kategorii osoby i liczby w czasie teraźniejszym, osoby, liczby i rodzaju w czasie przeszłym). Paradygmat fleksyjny jest zamkniętym zbiorem form, określonym co do ich liczby i wzajemnych relacji. Jeżeli formy fleksyjne realizują „wszystkie możliwe wartości wszystkich kategorii fleksyjnych, które mogą przysługiwać leksemom należącym do części mowy, do której należy dany leksem” (Laskowski 1984b: 118), wówczas odnosi się do nich pojęcie **paradygmatu funkcjonalnego zupełnego**. **Paradygmat funkcjonalny niezupełny (zredukowany)** (Laskowski 1984: 119, 1999a: 146–147) jest terminem określającym brak w paradygmacie danego leksemu którejś z wartości kategorii fleksyjnej (np. brak l. poj. dla *drzwi, fusy, perfumy, słodycze*) albo gdy leksemowi „nie przysługuje któraś z kategorii fleksyjnych charakterystyczna dla części mowy, do której ten leksem należy (np. brak kategorii osoby, strony w przypadku czasownika *brakować*)” (Skarżyński 2000: 143). Na poziomie paradygmatu formalnego odnotowuje się jeszcze zjawisko określane jako **paradygmat formalny defektywny** leksemu, „który nie pozwala na morfologiczne rozróżnienie wartości którejs z kategorii fleksyjnych leksemu” (Laskowski 1984b: 119, 1999: 149) (brak form np. dla pluraliów tantum w l. poj. i singulariów tantum w l. mn.). Za szczególnie wypadek defektywnego paradygmatu formalnego uważany jest **paradygmat formalny zerowy**, odnoszony do leksemów nieodmiennych, reprezentowanych w strukturach składniowych jedną formą (rzeczowniki *kakadu, kiwi, atelier*; przymiotniki *bordo, khaki*). Takie rozumienie paradygmatu formalnego zerowego co najmniej zastanawia. W wypadku reprezentacji leksemu w tekście przez jedną formę mamy do czynienia z pełnym synkretyzmem, czyli z paradygmatem jednoelementowym. Brak form w paradygmacie pewnych leksemów traktowany jest jako indywidualne odstępstwo. Dodatkowo terminy wprowadza się dla fleksji czasowników, gdzie **paradygmatowi koniugacyjnemu osobowemu** (kompletny paradygmat) przeciwstawia się **paradygmat koniugacyjny nieosobowy**, ograniczony do form 3 os. (*można, świta, dnienie, zmierzcha się, grzmi, błyska się*). Co więcej – z racji zróżnicowania paradygmatów pod względem struktury form czasownikowych – występuje też **paradygmat koniugacyjny syntetyczno-analityczny** oraz **paradygmat koniugacyjny analityczny**, charakterystyczny dla predykatywów nieczasownikowych (*brak było*) (Skarżyński 2000: 142–145). Za formalny wyróżnik paradygmatów poszczególnych klas leksemów przyjmuje się najczęściej zespół końcówek, zdecydowanie rzadziej – zbiór tematów (por. Karlsson 1985: 135–154). O ile wydzielenie paradygmatów na podstawie zespołu końcówek można uznać za typowe

dla opisu fleksji polskiej (słowiańskiej), także wtedy, gdy zamiast pojęcia paradygmatu wykorzystuje się inne terminy (wzory/wzorce fleksyjne, deklinacje/koniugacje, typy, odmiany itp.), o tyle klasyfikacje budowane na zmienności morfologicznej i morfonologicznej tematów można uznać za wyjątkowe, por. jednak Jana Tokarskiego paradygmatykę czasownika (1951, 1973: 213–229), paradygmatykę rzeczowników i czasowników polskich pióra Swietłany Michajłowny Tołstojowej (1976: 85–113, 1981: 268–277, 1998: 95–115, 151–203) czy propozycję P. Krzyżanowskiego, który przypisuje „aktywną rolę w budowaniu paradygmatu [...] nie tylko końcówkom fleksyjnym, lecz także tematowi. O swoistym charakterze poszczególnych paradygmatów decydują właściwości końcówek, ich wzajemny układ, synkretyzmy form i warianty tematów występujące w paradygmacie” (Krzyżanowski 1992: 88). Podobne elementy były uwzględniane w opisie fleksji rzeczownika w „Morfologii”, nb. różne w kolejnych wydaniach (Orzechowska 1984, 1999). Kryteria miały układ hierarchiczny i każdemu etapowi odpowiadała właściwa terminologia.

5. Działy fleksji

Zgodnie z tradycją fleksja dzieli się na deklinację i koniugację. Podstawę wyodrębnienia dwóch poddyscyplin stanowi kategoria przypadku. Leksemy, którym przysługuje kategoria przypadku, podlegają deklinacji (rzeczowniki, przymiotniki, imiesłowy przymiotnikowe, zaimek rzeczowne i przymiotne (względniki), liczebniki). Drugą grupę stanowią leksemy, które nie odmieniają się przez przypadek i podlegają koniugacji (czasowniki).

6. Deklinacja

W słownikach polszczyzny ogólnej pod wokabulą deklinacja (łac. *declinatio*) notowane są dwa znaczenia, językoznawcze i astronomiczne, oba opatrzone odpowiednimi kwalifikatorami. W charakterze terminu językoznawczego deklinacja definiowana jest jako „odmiana rzeczowników, przymiotników, zaimków, imiesłowów przymiotnikowych i liczebników przez przypadki” (WSJP) lub „odmiana wyrazów (rzeczowników, przymiotników, niektórych zaimków, liczebników oraz imiesłowów przymiotnikowych) przez przypadki i liczby” (PSWP, SWJP). Notowane jest też znaczenie „system takiej odmiany” (USJP), „klasa wyrazów odmieniających się przez przypadki według tego samego wzoru” (WSJP). W opisach gramatycznych termin deklinacja używany jest w znaczeniach: a) dział gramatyki, który zawiera opis sposobów odmiany imiennych części mowy, b) odmiana imiennych części mowy przez przypadki w odróżnieniu od koniugacji, która jest odmianą czasowników przez osoby, c) wzór odmiany konkretnego leksemu / wzór odmiany leksemów o określonych właściwościach formalno-semantycznych. Jedną z najwcześniejszych definicji deklinacji sformułował Walenty Szylarski (Decyk-Zięba 2020: 65), pisząc: „Deklinacja jeft odmjenjanje Imjon w ofatnich fylabach przez spadki. spadkow w Polfczyżnje jest fiedm...” (1770, k. 5). W słowniku Samuela B. Lindego odnotowane jest hasło deklinacya (1854) z odsyłaczem do *przypadkowanie, spadkowanie* (1858). W „Projekcie terminologii” J. Karłowicza Declinatio jest właśnie synonimem przypadkowania (1885). W uchwalonej w 1921 roku „Polskiej terminologii gramatycznej” wymieniona została w dziale „Fleksja” z objaśnieniem „odmiana imion” i jako termin podrzędny

deklinacja rzeczowników – męska, żeńska, nijaka, mieszana. Nadrzędnym kryterium porządkującym formy wyrazów odmiennych jest część mowy. W zasadzie w opisie każdej części mowy stosuje się odrębne strategie. Za kryterium wewnętrznego porządkowania odmiany rzeczowników najczęściej przyjmuje się ich rodzaj, zespół formalnych wykładników form, formę mianownika l. poj. (dla pluraliów tantum formę l. mn.), charakterystykę wygłosu tematu decydującą o doborze końcówek, o wymianach morfonologicznych i ostatecznym kształcie form oraz indywidualne właściwości leksemów. Do rzadszych należą klasyfikacje wykorzystujące synkretyzmy (np. celownika/miejscownika pozwalające na wyodrębnienie odmiany rzeczowników żeńskich i rzeczowników nie-żeńskich). W nowszych ujęciach widać zmiany w zakresie podziału leksemów na części mowy. Między innymi do klasy przymiotników poza typowymi przymiotnikami włącza się imiesłowy przymiotnikowe, zaimki przymiotne, liczebniki porządkowe i wieloraki. Przy ustalaniu wzorów fleksyjnych bierze się pod uwagę kształt wygłosu leksemów – w pierwszej kolejności końcówkę M. l. poj. rodzaju męskiego (Ø, -y, -i), końcówkę M. l. poj. rodzaju nijakiego (-ol-e), M. l. poj. rodzaju żeńskiego (-a, -i, Ø) oraz wygłos tematu. Pozostałe imienne części mowy tworzą zwykle swoiste klasy o zróżnicowanych wykładnikach formalnych, zróżnicowanym kształcie tematów i form.

7. Kategorie fleksyjne

7.1. Rodzaj

Rodzaj jest kategorią gramatyczną przysługującą w języku polskim wszystkim leksemom odmiennym, lecz w różnym zakresie. Pod względem rodzaju są scharakteryzowane rzeczowniki, rodzaj jest im z góry przypisany jako jednostkom słownikowym. Rodzaj rzeczowników jest kategorią syntaktycznie niezależną, niezdeteminowaną, a determinującą, kategorią selektywną, wymagającą od określników dostosowania form pod względem rodzaju (Zaron 2004: 22–24; Stefańczyk 2007: 52). Rodzaj pozostałych odmiennych części mowy jest kategorią fleksyjną, to znaczy odmieniają się one przez rodzaj, w wypowiedzeniu przybierają różne wartości zgodnie z wymaganiami określanego rzeczownika (*nowy dom, nowa kamienica, nowe mieszkanie*). W pewnym stopniu rodzaj gramatyczny łączy się z płcią, z rodzajem naturalnym: rzeczowniki nazywające mężczyzn są rodzaju męskiego (*student*), rzeczowniki nazywające kobiety są rodzaju żeńskiego (*studentka*). „Pełna korelacja rodzaju naturalnego z kategorią rodzaju gramatycznego zachodzi jedynie w odniesieniu do imion własnych” (Stefańczyk 2007: 21). W znacznie mniejszym zakresie zróżnicowanie według płci dotyczy zwierząt (*koń – klacz, baran – owca, cap – koza, pies – suka, kogut – kura, indor – indyczka*). I choć względy praktyczne utrwały to zróżnicowanie (Nagórko 1996: 94), to jednak uważane jest za sekundarne (Łaskowski 1999a: 207–217). Wyodrębnia się jeszcze grupa osób i zwierząt, scharakteryzowanych jako niedorośle (*to dziewczę, niemowlę, kocię, kurczę*), które są rodzaju nijakiego. Są pewne rzeczowniki (grupy rzeczowników) rodzaju męskiego oznaczające mężczyzn i kobiety (*filolog, doktor, dyrektor, lekarz, świadek, księgowy*) (por. Kucała 1978: 46–61). O rodzaju rozstrzyga tu kontekst i właściwości gramatyczne – odmiennosc rzeczowników męskich i blokada odmiany rzeczowników oznaczających kobiety. Z innym typem rozbieżności mamy do czynienia w wypadku nazw marek samochodów, papierosów, nazw tańców, gier, walut, grzybów itp., które odmieniają się (B. l. poj.) według wzoru odmiany rzeczowników żywotnych.

Rodzaj gramatyczny różny od przewidywanego na podstawie znaczenia mają rzeczowniki takie jak: *to chłopisko; to babsko, to kobiecisko, to dziewczę; ten podłotek, babon, babus, babsztyl, kociak, wamp*, których rodzaj gramatyczny nie pokrywa się z naturalnym. Rodzaj większości rzeczowników można ustalić na podstawie końcówki M. l. poj. i właściwości wygłosu tematu (por. Zaron 2004; Stefańczyk 2007): twardy wygłos tematu i końcówkę zerową mają rzeczowniki męskie; końcówki *-e, -ę, -um* mają rzeczowniki nijakie; większość rzeczowników z końcówką *-o* jest rodzaju nijakiego (ale np. *ten maestro, impresario, wykidajło, dziadunio, piesio*); rzeczowniki z końcówką *-i* oraz większość rzeczowników z końcówką *-a* jest rodzaju żeńskiego (ale np. *ten doża, radca, woźnica, poeta, starosta, kolonista*). Zdecydowana większość rzeczowników plurale tantum jest rodzaju niemęskoosobowego (*antypody, chrzciny, łazanki, drzwi, auspicje, konopie, nożyce, militaria, przestworza, usta*). Odrębną grupę stanowią rzeczowniki „o zmiennym rodzaju gramatycznym (męskim lub żeńskim) typu pol. *sierota, kaleka, niezdara* [...], będące określeniami ludzi [...], w zależności od rodzaju naturalnego (płci) zachowują się bądź jak rzeczowniki rodzaju męskiego, bądź też jak rzeczowniki rodzaju żeńskiego” (Łaskowski 1974: 118; Saloni 2007: 37). Ta konstatacja może dotyczyć tylko części leksemów (jak *sierota*), bowiem większość ma jednak zróżnicowany zasób form: w wypadku rzeczowników rodzaju żeńskiego „dopuszczalne jest użycie połączeń (*ta*) *kaleka, (tej) kaleki* jako określeń odnoszących się do osób płci męskiej”; formy rzeczowników męskoosobowych („M. l. mn. (*te*) *kalekil(cy) kalecy, D. l. mn. (tych) kaleków(kalek, B. l. poj. (tych) kaleków(te) kaleki*”) (Wróbel, Kowalik, Orzechowska, Rokicka 1993: s.v.) uniemożliwiają ich użycie w odniesieniu do osób płci żeńskiej. Rozpoznawaniu rodzaju służą konstruowane konteksty diagnostyczne. Tradycyjnie wykorzystuje się łączliwość z zaimkami wskazującymi *ten, ta, to* (r.m.: *ten kraj*, r.ż.: *ta wieś*, r.n.: *to miasto*). W związku z tym, że odmianę rzeczowników męskich charakteryzują synkretyzmy – w liczbie pojedynczej B. = M. dla rzeczowników męskich nieżywotnych, B. = D. dla rzeczowników męskich żywotnych, w liczbie mnogiej B. = D. dla rzeczowników męskoosobowych, ustalono (Mańczak 1956: 116–121), że we współczesnej polszczyźnie jest pięć rodzajów gramatycznych: męskoosobowy, męskożywotny, męski nieżywotny, żeński i nijaki. W tym schemacie klasyfikacyjnym nie mieszczą się rzeczowniki typu *gbur, łobuz, nastolatek, przedszkolak*, których formy B. l. mn. są zgodne ze wzorem odmiany męsko-osobowej, ale formy mianownika *gbury, łobuzy, nastolatki, przedszkolaki* mają inne właściwości składniowe niż typowe rzeczowniki męsko-osobowe: *ci doktorzy byli* vs. *te gbury były*. Tej właściwości – deprecjatywności – Z. Saloni przyznał status kategorii fleksyjnej (por. *chłopi* ndep, *chłopy* depr) (Saloni 2007: 38–41, 43). Osobny problem stanowi ustalenie rodzaju gramatycznego rzeczowników nieodmiennych, zwłaszcza zapożyczonych do polszczyzny, oraz skrótowców.

W odniesieniu do rzeczowników nieodmiennych P. Krzyżanowski uznał za dominujący rodzaj nijaki. W wypadku nie-nijakiego o charakterze rodzaju może decydować rodzaj naturalny, rodzaj nazwy gatunkowej lub postać fonologiczna wyrazu (Krzyżanowski 2013: 62).

Rodzaj gramatyczny skrótowców rodzimych na ogół zgadza się z rodzajem członu konstytutywnego zestawienia, będącego pełną nazwą. O kwalifikacji rodzajowej skrótowców obcego pochodzenia rozstrzyga ich wygłos. Zakończone na spółgłoskę, jeśli mają przejrzystą strukturę, zachowują się podobnie jak rodzime, jeśli mają nieprzejrzystą budowę, traktowane są jak rzeczowniki rodzaju nijakiego. Skrótowce o wygłosie samogłoskowym otrzymują

rodzaj zgodnie z typowymi zakończeniami polskich wyrazów: żeński (NASA) lub nijaki (NATO). W praktyce obserwuje się częste wahania i przesunięcia rodzajowe (Orzechowska 1975: 205–206; o kategoriach zob. Grzegorzczkowska 1993; Skarzyński 1994; Laskowski 1999b; ponadto Orzechowska 1974; Rokicka 1981; Laskowski 1991; Grzegorzczkowska 1993; Zaron 2004; Łaziński 2006; Mańczak-Wohlfeld 2007; Stefańczyk 2007; Krzyżanowski 2013).

7.2. Przypadek

Przypadek jest kategorią fleksyjną przysługującą imiennym częściom mowy (rzeczownikom, przymiotnikom, zaimkom, liczebnikom oraz imiesłowom przymiotnikowym). Stanowi podstawę podziału fleksji na deklinację (odmianę imion) i koniugację (odmianę czasowników). Jest kategorią o funkcji tekstowej, służy do sygnalizowania relacji, jakie zachodzą między członami wypowiedzenia. W języku polskim przypadek (o polsko-łacińskiej nomenklaturze) ma teoretycznie siedem wartości, zwykle uporządkowanych w kolejności: mianownik (*Nominativus*), dopełniacz (*Genetivus*), celownik (*Dativus*), biernik (*Accusativus*), narzędnik (*Instrumentalis*), miejscownik (*Locativus*), wołacz (*Vocativus*). Wołacz ma szczególny status; pełni funkcję apelu, nie należy do struktury wypowiedzenia. Z formalnego punktu widzenia formy przypadków dzielą się na syntetyczne i analityczne. W formach syntetycznych jedynym wykładnikiem identyfikującym przypadek jest końcówka fleksyjna (*bocian – bociana – bocianowi – bocianem; motyl – motyla – motylowi – motylem*). W formach analitycznych poza końcówką występuje przyimek (por. Karolak 1965). W polszczyźnie obligatoryjnie taką postać ma miejscownik w odmianie rzeczowników (*o/w/przy teatrze, na/przy placu*). Wystąpienie form innych przypadków z przyimkami jest możliwe, ale nieobligatoryjne (*do domu/nowego domu, na stół/kupić stół, z psem/zajmować się psem*). Rozróżnianie w gramatyce tradycyjnej za Kuryłowiczem (1949) przypadków na gramatyczne i konkretne oparte jest na prymarnych i sekundarnych funkcjach rzeczownika w strukturze zdania (Krolak 1975: 85–93). Status przypadku gramatycznego ma mianownik, biernik i dopełniacz; mianownik reprezentuje leksem na zewnątrz, w strukturze wypowiedzenia może wystąpić np. w funkcji podmiotu lub apozycji, biernik w funkcji dopełnienia bliższego, dopełniacz w funkcji dopełnienia lub po przeczeniu w funkcji podmiotu (zob. Laskowski 1999b: 219–224). Przypadek konkretny pełni funkcję semantyczną (celownik, narzędnik, miejscownik: *dać komuś, posługiwać się czymś, pisać o czymś*). W tej funkcji mogą wystąpić formy innych przypadków z przyimkiem oraz dopełniacz tzw. cząstkowy i dzierżawczy (szerzej o dyskusyjnych problemach kategorii przypadku m.in. Kempf 1978; Stefańczyk 2007; Podlaski 2018).

7.3. Liczba

Śród imiennych części mowy gramatyczna kategoria liczby właściwa jest rzeczownikom i przymiotnikom. W języku polskim przysługują jej dwie wartości: liczba pojedyncza / liczba mnoga, tworząc opozycję jeden / więcej niż jeden. Historycznie potwierdzona liczba podwójna, używana w wypadku zbiorów dwuelementowych, zachowała się reliktoowo w formach leksemów nazywających niektóre parzyste organy: *oczy, uszy, ręce* (wyjątkowo: *Mądrej głowie dość dwie słowie*). We fleksji rzeczownikowej kategoria liczby nie jest w pełni symetryczna. Regularność naruszają dwie klasy rzeczowników: singularia tantum, które nie

urabiają form l. mn., choć formalnie nie jest to niemożliwe (*miłości jego życia, zaspokajając potrzeby, powoływać się na autorytety, naukowe sławy, moce piekielne*), oraz pluralia tantum, dla których możliwe są jedynie formy l. mn. Pluralia tantum, jeśli mają znaczenie przedmiotowe, są policzalne (wielość sygnalizowana jest przez liczebniki zbiorowe lub peryfrastyczne: *dwoje skrzypiec, dwie pary spodni*). Kategoria liczby jest syntaktycznie niezależna dla rzeczowników i zaimków rzeczownych, zależna dla określników i czasowników (Laskowski 1999b: 203–207).

8. Rzeczownik

W klasyfikacji R. Laskowskiego (1984: 32) rzeczownik jest leksemem autosyntagmatycznym, w opozycji do predykatywu – członu głównego wyrażenia zdaniowego – jest w wyrażeniu zdaniowym członem zależnym, a także członem głównym grupy imiennej. Rzeczownikom właściwa jest kategoria rodzaju, liczby i przypadku. Rodzaj jest kategorią selektywną o charakterystycznych synkretyzmach form: dla rodzaju męsko-osobowego – synkretyzm B. i D. obu liczb, dla rzeczowników żywotnych – synkretyzm B. i D. l. poj., dla rzeczowników nieżywotnych – synkretyzm B. i M. l. poj., dla rzeczowników nijakich – synkretyzm M., B. i W. l. poj. i l. mn. Przypadek i liczba są kategoriami gramatycznymi. Pozbawione gramatycznej kategorii przypadku są rzeczowniki nieodmienne. Singularia tantum nie tworzą form liczby mnogiej, pluralia tantum pozbawione są form liczby pojedynczej.

8.1. Paradygmat rzeczownika

Funkcjonalny paradygmat rzeczownika zawiera 14 klątek, możliwych do wypełnienia przez 14 form. W praktyce liczba form jest mniejsza (pomijając inne uwarunkowania) z uwagi na systemowe synkretyzmy wynikające z kategorii rodzaju. Formy fleksyjne rzeczownika są syntetyczne, tworzy je temat i końcówki. Końcówka jest wykładnikiem przypadku i liczby. Jediną formą analityczną w paradygmacie rzeczownika jest forma miejscownika. Podstawowym kryterium klasyfikacji rzeczowników jest rodzaj, następnie końcówka w M. l. poj., charakter wygłosu tematu oraz inne indywidualne właściwości klas i pojedynczych leksemów. Typowy paradygmat tworzy 9–10 form (Orzechowska 1984, 1999; Laskowski 1990; Skubalanka 1997; Wojdak 2007).

9. Paradygmatyka

W opisach paradygmatyki stosuje się różne strategie odzwierciedlające skomplikowanie materiału oraz arbitralne propozycje jego uporządkowania według indywidualnie dobranych kryteriów i terminologii.

W pierwszym wydaniu „Morfologii” (Orzechowska 1984) nadrzędnym kryterium umożliwiającym podział dychotomiczny były zespoły końcówek, w których wykładnikiem N. w l. poj. były końcówki *-q/-em*, dające w efekcie podział na dwie deklinacje: I. deklinacja obejmująca paradygmaty z końcówką *-q*, II. deklinacja obejmująca paradygmaty z końcówką *-em*. Kryterium synkretyzmów pozwalało na wydzielenie typów fleksyjnych, które były nadrzędne w stosunku do podtypów, wydzielonych na podstawie relacji pomiędzy końcówkami

i tematem fleksyjnym. Podtypy dzieliły się na klasy zawierające wzorce o stałym i niezmiennym zestawie końcówek. Zastosowanie tych kryteriów stwarzało możliwość opisu rzeczowników według 52 wzorów.

Podobną strategię opisu zastosowano w „Małym słowniku odmiany wyrazów trudnych”. Ważną innowacją było wyodrębnienie odmiany pluraliów tantum na podstawie par końcówek M. i D., co dało łącznie 10 regularnych wzorów odmiany rzeczowników niemiecko-osobowych i 5 wzorów odmiany rzeczowników męsko-osobowych. Wyjątkowy jest wzór rzeczowników pluralia tantum o odmianie przymiotnikowej. Dalsze innowacje ograniczyły się do uzupełnienia wzorów odmiany.

W nowszych wydaniach „Morfologii” (Orzechowska 1999) zastosowano inną strategię: nadrzędnym kryterium jest pojęcie rodzaju będące podstawą wyróżniania deklinacji (żeńską, męską, nijaką), w ramach deklinacji – pojęcie klasy deklinacyjnej leksemów, której wyróżnikiem jest końcówka M. l. poj. (np. w ramach odmiany rzeczowników żeńskich klasa z końcówką *-a*, z końcówką \emptyset , z końcówką *-i*), w miarę potrzeby wyróżnia się podklasy (podział ze względu na charakterystykę wygłosu tematu) lub grupy paradygmatyczne z cechami dystrykcyjnymi, będące skojarzeniem wykładników dwóch lub trzech przypadków (w odmianie rzeczowników nijakich końcówki M. l. poj. *-e*, M. l. mn. *-a*, D. l. mn. \emptyset : *pole*; M. l. poj. *-e*, M. l. mn. *-a*, D. l. mn. *-il-y*: *narzędzie, narzędze*).

Ogólne wzory odmiany

	r.m-os.	r.m-żyw.	r.m-nieżyw.	r.ż.
M.	adwokat	bizon	kolano	rana
D.	adwokata	bizona	kolana	rany
C.	adwokatowi	bizonowi	kolanu	ranie
B.	adwokata	bizona	kolano	ranę
N.	adwokatem	bizonem	kolanem	raną
Ms.	adwokacie	bizonie	kolanie	ranie
W.	adwokacie	bizonie	kolano	rano

M.	adwokaci	bizony	kolana	rany
D.	adwokatów	bizonów	kolan	ran
C.	adwokatom	bizonom	kolanom	ranom
B.	adwokatów	bizony	kolana	rany
N.	adwokatami	bizonami	kolanami	ranami
Ms.	adwokatach	bizonach	kolanach	ranach
W.	adwokaci	bizony	kolana	rany

Na odmianę rzeczowników poza rodzajem może wpływać końcówka M. l. poj., charakter wygłosu tematu.

Końcówki rzeczowników męskich osobowych

M. \emptyset , -o, -a	aktor, wujcio, poeta
D. -a, -y	aktora, wujcia, poety
C. -owi, -u, -e	aktorowi, wujciowi, bratu, poecie
B. -a, -ę	aktora, wujcia, brata, poetę
N. -em, -ą	aktorem, wujciem, bratem, poetą
Ms. -e, -u	aktorze, bracie, poecie, wujciu
W. -e, -u, -o, -ę	aktorze, bracie, wujciu, poeto, książę

M. -'il-'y, -owie, -e, -'a, -y	studenci, poeci, aktorzy, posłowie, mieszczanie, bracia, gbury
D. -ów, -'il-'y, \emptyset	aktorów, posłów, poetów, nauczycieli, pisarzy, mieszczan
C. -om	aktorom, generałom, poetom, braciom, mieszczanom
B. -ów, -'il-'y, \emptyset	aktorów, posłów, poetów, braci, żołnierzy, mieszczan
N. -ami, -mi	aktorami, posłami, poetami, mieszczanami, braćmi
Ms. -ach	aktorach, posłach, poetach, mieszczanach, braciach
W. -'il'y, -owie, -e, -a, -y	studenci, aktorzy, posłowie, mieszczanie, bracia, gbury

Cechą charakterystyczną rzeczowników męskich osobowych jest synkretyzm B. = D. l. mn. Wyodrębnienia grup o wspólnej odmianie dokonuje się na podstawie końcówki M. l. poj.: \emptyset , -o, -a. O doborze końcówek w obrębie paradygmatów decyduje kształt wygłosu tematu. Szeregi końcówek mają względnie stały skład.

9.1. Typ z końcówką M. l. poj. \emptyset

W dopełniaczu i bierniku niezależnie od typu wygłosu tematu wszystkie rzeczowniki mają tę samą końcówkę -a (*aktora, posta, chemika, filologa, szacha, gościa, lekarza*). W celowniku typową końcówką jest -owi (*aktorowi, chemikowi, lekarzowi*). Pojedyncze tworzą tę formę z końcówką -u (*bratu, chłopu, katu, panu, Bogu, ojcu*). Podobnie w narzędniku stałą końcówką jest -em (*aktorem, chemikiem, lekarzem*). O zróżnicowaniu końcówek w miejscowniku decyduje wygłos: rzeczowniki miękko tematowe i zakończone na spółgłoski tylnojęzykowe mają końcówkę -u (*o gościu, chłopcu, kowalu, lekarzu, chemiku, filologu*), pozostałe twardo tematowe mają końcówkę -e (*o aktorze, baronie, petencie, pośle*), wyjątkowo końcówkę -u mają formy *o panu, synu*. Podobny rozkład końcówek jest w wołaczu (*bracie, baronie, pośle, Boże, ale synu, chemiku, gościu, lekarzu, ale chłopcze, ojcze, księżu* i formy podwójne *akowculakowcze*).

W M. l. mn. funkcjonują cztery końcówki: -owie, -e, -'il-'y (występujące po zalternowanych tematach) oraz -y (niewywołujące alternacji). Końcówkę -owie mają formy rzeczowników nazywających godności, tytuły (*panowie, generałowie, hrabiowie, posłowie, senatorowie, szachowie, mężowie, uczniowie*) oraz nazwiska (*Wiktorowie, Daraszowie, Skibowie*) i rzadziej nazwy narodowości (*Arabowie, Serbowie*). Końcówkę -'il-'y przyłączają tematy zakończone spółgłoskami twardymi (*petenci, prezydenci, aktorzy, chemicy, filolodzy, mnisi*, w tym nazwy narodów: *Litwini, Szwedzi, Czesi, Bułgarzy, Polacy*). Niektóre rzeczowniki mają formy

podwójne (z indywidualną preferencją którejs z form: *profesorzy/profesorowie, biolodzy/biologowie, bohaterzy/bohaterowie, baronowie/baroni*). Końcówkę *-e* mają rzeczowniki miękkotematowe (*goście, kowale, nauczyciele, lekarze, bogacze, panice*), zakończone na *-ec* przyjmują końcówkę *-y* (*chłopczy, zawodowcy*, ale *ojcowie*). Możliwe są też formy podwójne (*burmistrzowie/burmistrze*). Wyjątkowe formy mają rzeczowniki *brat, ksiądz – bracia, księża*. Osobny typ stanowią rzeczowniki deprecjatywne z końcówką *-y* (*bachory, bałamuty, draby, lumpy, łobuzy, ancymonki, podrzutki*; z formami podwójnymi typu *nastolatki/nastolatkiowie* i z możliwością tworzenia form deprecjatywnych od innych rzeczowników: *profesorowie/profesory, doktorzy/doktory, redaktorzy/redaktory* itp.) (Turska 1953; Saloni 1978, 1988).

9.2. Typ z końcówką M. l. poj. *-a*

Rzeczowniki z końcówką *-a* w M. l. poj., potwierdzone licznymi derywatami typu *slawista*, mają zróżnicowaną odmianę. W l. poj. tworzą formy zgodne ze wzorami odmiany rzeczowników żeńskich (z synkretyzmem Ms. = C.: *poeta – poecie, slawista – slawiście*), zgodnie z właściwościami wygłosu tematów (z tematem alternującym: *poeta – poety, poecie, poetę, poetą, poeto* oraz ze stałym tematem w odmianie: *radca – radcy, radcy, radcę, radcą, radco*). W l. mn. odmieniają się analogicznie jak typowe męsko-osobowe, z synkretyzmem B. = D. (ponadto W. = M.). W M. możliwe są formy z czterema szeregami końcówek (*poeci, koledzy, starostowie, woźnice*). Rzeczowniki deprecjatywne mają końcówkę *-yl-i* (*golibroda – golibrody, burczymucha – burczymuchy, hulaka – hulaki, łamaga – łamagi*) oraz *-e* (*pijanica – pijanice*). W dopełniaczu większość ma końcówkę *-ów* (*poetów, kolegów, woźniców*), niektóre miękkotematowe mogą mieć *-i* (*cieśli/rząd. cieśłów*). Wyjątkową formę ma rzeczownik *mężczyzna – mężczyzn*. Rzeczowniki *sędzia, hrabia (margrabia, burgrabia)* w l. poj. odmieniają się według wzorów mieszanych (przymiotnikowego *hrabiego, hrabiemu*, ale *hrabia; sędziego, sędziemu* i *sędzią/sędzim*; w l. mn. *hrabiowie, sędziowie*...). Swoistą odmianę ma *książe* (według wzoru nijakiego, jednak B. l. poj. *księcia*, B. l. mn. *książąt*). Według tych wzorów odmieniają się też nazwiska typu *Zięba, Wiecha, Myszka, Macuga* (*Zięby, Wiechy, Myszki, Macugi; Ziębowie, Wiechowcie, Myszkowie, Macugowie*).

9.3. Typ z końcówką M. l. poj. *-o*

Rzeczowniki z końcówką *-o* są dość zróżnicowane pod względem odmiany. Rzeczowniki popolite twar-dotematowe jak *maestro* odmieniają się według wzoru rzeczownikowego (*maestra, o maestrze, maestro!*), miękkotematowe jak *impresario, macho*, i z wygłosową tylnojęzykową jak *hidalgo*, a także niezbyt liczne formacje nacechowane i spieszczenia rzeczowników popolitych (*dziadzio, stryjcio, wujcio; dziadunio, księżunio*) oraz imion (*Fredzio, Józio, Wiesio, Włodzio, Maćko, Zbyszko*) odmieniają się podobnie, ale różnią się formami Ms., W.: *dziadziu, wujciu, Józiu, Zbyszku; impresariu, hidalgu, W., impresario, hidalgo*. Rzeczowniki *rębajto, strachajto* i nazwiska twar-dotematowe typu *Fredro, Jagielto, Piejko* odmieniają się w l. poj. jak rzeczowniki żeńskie (*Fredry, o Fredrze; Jagielty, o Jagielle; Piejki, o Piejce*), obce nazwiska twar-dotematowe jak *Ariosto, Canaletto, Picasso* odmieniają się według wzoru męskiego (*Ariosta, o Ariście, Canaletta, o Canaletcie, Picassa, o Picassie*), obce nazwiska miękkotematowe jak *Davičo, Donatello* odmieniają się podobnie, ale w Ms. mają formę z końcówką *-u* (*Daviča, o Daviču, Donatella, o Donatellu*). Brak jednomyślności co do odmiany nazwisk typu *Bunio*,

Puzio, Trapszo. Według „Morfologii” (Orzechowska 1984, 1999) i Henryka Wróbla (2002) rzeczowniki w l. poj. mają odmianę z synkretycznymi formami D., C., Ms. *Buni, Puzi, Trapszy.* Zgodnie z ustaleniami onomastów (Cieślikowa red. 2002) nazwiska typu *Bunio, Puzio, Cyzio* mogą mieć formy oboczne: *Buni, Puzi, Cyzi/Bunia, Puzia, Cyzia.*

Końcówki rzeczowników męskich żywotnych

M. \emptyset , -o	bizon, dzik, koń, jeź, piesio
D. -a (-u)	bizona, dzika, konia, jeża, piesia, wołu
C. -owi, -u	bizonowi, dzikowi, koniowi, jeżowi, piesiowi, kotu
B. -a, -u	bizona, dzika, konia, jeża, piesia, kota, wołu
N. -em	bizonem, dzikiem, koniem, jeżem, piesiem, kotem, wołem
Ms. -e, -u	bizonie, kocie, dziku, koniu, jeżu, piesiu
W. -e	bizonie, kocie, dziku, koniu, jeżu, piesiu

M. -y, -e	bizony, koty, dziki, konie, jeże, piesie
D. -ów, -i, -y	bizonów, kotów, dzików, piesiów, koni, jeży, kręgowców
C. -om	bizonom, kotom, dzikom, piesiom, koniom, jeżom
B. -y, -i, -e	bizony, koty, dziki, konie, piesie, jeże
N. -ami, -mi	bizonami, kotami, dzikami, piesiami, jeżami, końmi
Ms. -ach	bizonach, kotach, dzikach, piesiach, jeżach, koniach
W. -y, -i, -e	bizony, koty, dziki, piesie, jeże, konie

Podstawę wyodrębnienia wzorów odmiany rzeczowników męsko-żywotnych stanowią końcówki M. l. poj. (\emptyset , -o), w drugiej kolejności wygłos tematu (rzeczowniki twar-dotematowe – miękkotematowe; wśród twar-dotematowych – rzeczowniki z wygłosem na spółgłoski tylnojęzykowe i pozostałe, wśród miękkotematowych – rzeczowniki z wygłosem na spółgłoski fonetycznie oraz funkcjonalnie miękkie). Ponadto są rzeczowniki o formach swoich. Cechą kategorialną rzeczowników męsko-żywotnych jest synkretyzm B. = D. l. poj. i M. = B. (= W.) l. mn.

9.4. Inne końcówki z uwzględnieniem rodzaju

Typową końcówką M. l. poj. jest końcówka zerowa, końcówkę -o mają nieliczne miękkotematowe spieszczenia (*piesio*). W D. = B. l. poj. podstawową końcówką jest -a (*bociana*; wyjątki *bawołu, wołu*). W C. l. poj. regularną końcówką jest -owi (*bizonowi*; wyjątki leksykalne *kotu, psu*). W Ms. = W. l. poj. rzeczowniki miękkotematowe oraz zakończone na spółgłoski tylnojęzykowe mają końcówkę -u (*stoniu, piesiu, dziku*), twar-dotematowe mają końcówkę -e (*bocianie*). M. = B. l. mn. rzeczowników o wygłosie na spółgłoski tylnojęzykowe zwarte ma końcówkę -i (*dziki*), inne twar-dotematowe mają końcówkę -y (*bizony, watachy*), miękkotematowe -e (*stonie, jeże*). D. l. mn. twar-dotematowych oraz o wygłosie -ec ma końcówkę -ów (*bizonów, padalców*), o wygłosie na funkcjonalnie miękką końcówkę -y (*jeży*), pozostałe

miękkotematowe mają końcówkę *-i* (*słoni*). W N. l. mn. typową końcówką jest *-ami* (*kotami, dzikami*; wyjątek *końmi*). Synkretyzmy typowe dla rzeczowników męsko-żywotnych mają niektóre grupy rzeczowników nieżywotnych (nazwy wyrobów przemysłowych, marek samochodów, papierosów, walut, gier, grzybów, tańców: *poloneza, sporta, dolara, palanta, pokera, borowika, oberka, chodzonego*), w opisach traktowanych jako gramatycznie żywotne lub jako grupa rzeczowników nieżywotnych o wyjątkowej formie B. l. poj. Nazwy obcego pochodzenia o nietypowym zakończeniu są nieodmienne (*nandu, okapi*).

Końcówki rzeczowników męsko-nieżywotnych

M. <i>-y, -i</i>	taran, płot, pilnik, fajans, koc, koszt
D. <i>-a, -u</i>	tarana, pilnika, koca, płotu, fajansu, kosztu
C. <i>-owi</i>	taranowi, pilnikowi, kocowi, fajansowi, kosztowi, płotowi
B. \emptyset	taran, pilnik, płot, koc, fajans, koszt
N. <i>-em</i>	taranem, pilnikiem, płotem, kocem, fajansem, kosztem
Ms. <i>-e, -u</i>	taranie, płocie, fajansie, koszcie, pilniku, kocu
W. <i>-e, -u</i>	taranie, płocie, fajansie, koszcie, pilniku, kocu

M. <i>-y, -i, -e, -a</i>	tarany, płoty, pilniki, koce, fajanse, koszta
D. <i>-ów, -y, -i</i>	taranów, pilników, koców, fajansów, talerzy, żurnali,
C. <i>-om</i>	taranom, kocom, fajansom, talerzom, żurnalom
B. <i>-y, -i, -e, -a</i>	tarany, płoty, pilniki, koce, fajanse, koszta
N. <i>-ami, -mi</i>	taranami, pilnikami, kocami, kosztami, pieniędzmi
Ms. <i>-ach</i>	taranach, płotach, pilnikach, kocach, fajansach, kosztach
W. <i>-y, -i, -e, -a</i>	tarany, płoty, pilniki, koce, fajanse, koszta

Cechą wyróżniającą fleksję rzeczowników męskich nieżywotnych jest synkretyzm B. = M. w l. poj. oraz M. = B. = W. w l. mn. W wewnętrznym podziale na klasy deklinacyjne uwzględnia się końcówki M. l. poj., w dalszej kolejności fonologiczny wygłos tematu. Rzeczowniki nieżywotne w M. l. poj. mają dwie końcówki: \emptyset , *-o* o wyraźnej repartycji – końcówka *-o* występuje w niewielkiej grupie spieszceń miękkotematowych typu *brzusia*, końcówkę zerową mają rzeczowniki o zróżnicowanym wygłosie tematu. Formy D. l. poj. mogą mieć końcówkę *-a* lub *-u*. Za neutralną uważana jest końcówka *-u* (*wrzoszu, maku, strachu, żalu, bagażu*), natomiast końcówkę *-a* (*pasa, koka, pecha, szala, rogala*) traktuje się za nacechowaną, co wynika z faktu, że końcówka *-a* w tej samej funkcji występuje w rzeczownikach osobowych i żywotnych (Wróbel 2001: 105). Trudno określić warunki repartycji tych końcówek, zwykle wymienia się grupy leksemów, którym przysługuje jedna z nich (por. nazwy narzędzi, części cała, miar: *pilnika, brzucha, miesiąca, metra, grama*, obok podwójnych typu *buldeneźal/buldeneźu*). Zróżnicowane są formy Ms. l. poj. Rzeczowniki twaridotematowe łączą się z końcówką *-e* (*pasie, wrzosie, płocie, lodzie, locie*), rzeczowniki zakończone na spółgłoski tylnojęzykowe oraz miękkie przybierają końcówkę *-u* (*o maku, koku, stogu, pechu*,

w styczniu, w szalu, w płaszczu, na kocu, wyjątkowo w domu). W M. l. mn. rzeczowniki twar-dotematowe mają końcówkę *-y* (*pasy, płoty, lody, loty, parchy*), z wyjątkiem rzeczowni-ków z wygłosem tematu na tylnojęzykowe zwarte (*budynki, parki, rogi, kręgi*). Rzeczowniki mięk-kotematowe łączą się z końcówką *-e* (*cienie, pnie, liście, szale, płaszcze, bagaże*; wyjąt-kowo też *awanse, kwadranse*). Wyjątkowa jest też forma *dni* obok typowej *dnie*. W D. l. mn. regularna jest końcówka *-ów* możliwa po tematach o różnym wygłosie (*pasów, płotów, lodów, lotów, torów, parków, rogów, mchów, szalów, bólów, kijów*). Po tematach miękkich częsta jest końcówka *-il-y* (*cieni, dni, liści, gwoździ; kaloszy, kałamarzy; budynil/budyniów, skęczylske-czów, czynszylczynszów, meczów/meczcy*). W N. l. mn. wyjątkową, ale znaną z innych typów rzeczowników mięk-kotematowych, końcówkę *-mi* mają rzeczowniki *liście, pieniądze – liś-ćmi, pieniądźmi*. Rzeczownik *tydzień* tworzy formy z regularnymi końcówkami od tematu częściowo supletywnego (*tygodnia, tygodnie, tygodni*).

Końcówki rzeczowników żeńskich

M. <i>-a, -i, ∅</i>	rana, mąka, praca, niania, radczyni, baśń, pieśń
D. <i>-y, -i</i>	rany, mąki, pracy, niani, radczyni, baśni, pieśni
C. <i>-e, -y -i</i>	ranie, mące, pracy, niani, radczyni, baśni, pieśni
B. <i>-ę, ∅</i>	ranę, mąkę, pracę, nianię, radczynię, baśń, pieśń
N. <i>-ą</i>	raną, mąką, pracą, nianią, radczynią, baśnią, pieśnią
Ms. <i>-e, -y, -i</i>	ranie, mące, pracy, niani, radczyni, baśni, pieśni
W. <i>-o, -u, -i</i>	rano, mąko, praco, nianiu, radczyni, baśni, pieśni

M. <i>-y, -i, -e</i>	rany, mąki, prace, nianie, radczynie, baśnie, pieśni
D. <i>∅, -i, -y</i>	ran, mąk, prac, niań, radczyń, baśni, pieśni, obroży
C. <i>-om</i>	ranom, mąkom, nianiom, radczyniom, baśniom, pieśniom
B. <i>-y, -i, -e</i>	rany, mąki, prace, nianie, radczynie, baśnie, pieśni
N. <i>-ami, -mi</i>	ranami, mąkami, nianiami, radczyniami, baśniami, kośćmi
Ms. <i>-ach</i>	ranach, mąkach, nianiach, radczyniach, baśniach, pieśniach
W. <i>-y, -i, -e</i>	rany, mąki, prace, nianie, radczynie, baśnie, pieśni

Do deklinacji żeńskiej należą rzeczowniki o trzech różnych końcówkach M. l. poj.: *-a, -i, ∅*. W gramatykach zwykle bywa to podstawą do wyodrębnienia dwóch deklinacji: samogłoskowej (*-a, -i*) i spółgłoskowej (z końcówką zerową). Ustalenie wzorów odmiany opiera się na charakterystyce wygłosu tematów. Linia podziału przebiega przez rzeczowniki z końcówką *-a*: rzeczowniki twar-dotematowe (*rada, rana, rasa*) i mięk-kotematowe (*myjnia, radczyni, baśń, pieśń*). Odmianę rzeczowników żeńskich charakteryzują zróżnicowane typy synkretyzmów. Dla tematów samogłoskowych charakterystyczny jest synkretyzm Ms. l. poj. = C. (formy dla obu przypadków *radzie, ranie, rasie*). W typie odmiany *radczyni* w l. poj. są tylko trzy formy: M., D., C., Ms., W. *radczyni*, B. *radczynię*, N. *radczynią*. W typie spółgłoskowym synkretyczne są B. l. poj. = M. l. poj. (*baśń, pieśń*). W l. mn. synkretyczne są M. = B. = W. (*baśnie; pieśni*).

W odmianie rzeczowników twar-dotematowych różnicowanie końcówek jest w D. l. poj. oraz w M. = B. = W. l. mn.: po spółgłoskach tylnojęzykowych zwartych jest końcówka *-i* (*walki, drogi*), po innych – końcówka *-y* (*radę, rany, rasy; kaszy, gazy, pracy, wiedzy*). W rzeczownikach miękko-tematowych na *-a* synkretyczne w l. poj. są Ms. = C. = D. (*myjnia – myjni*). Odmienne od reszty są też formy W. spieszceń (*babcia – babciu, ciocia – ciociu, niania – nianiu, wnusia – wnusiu*). W odróżnieniu od rzeczowników twar-dotematowych w M. l. mn. większości miękko-tematowych występuje końcówka *-e* (*myjnie, klisze, boginie*), natomiast w typie *pieśń* – końcówka *-i* (*pieśni*). Niektóre rzeczowniki mogą urabiać formę M. l. mn. według obu wzorów (*baśń – baśnielbaśni, postać – postaci/postacie, wieś – wsielwsi*). Końcówkę *-e* mają również zapożyczone rzeczowniki twar-dotematowe zakończone na *-ansa* (*anse, szanse*). Niektóre rzeczowniki miękko-tematowe mogą mieć podwójne formy w D. l. mn. *czytelnia – czytelni/czytelń, kopalnia – kopalń/kopalni, kawiarnia – kawiarnilkawiarń*. Pojedyncze rzeczowniki mają oboczne formy N. l. mn.: *dłonie – dłoniami/dłoniemi*, ale tylko *kości – kośćmi* (por. jednak *dobry z kośćmi*). Nieregularne formy ma rzeczownik *ręka – ręce, rękę, rękoma*.

Końcówki rzeczowników nijakich

M. <i>-o, -e, -ę, -um</i>	śloto, płuco, pole, orędzie, jagnię, zamię, liceum
D. <i>-a, -um</i>	ślota, płuca, orędzia, piskłęcia, znamienia, liceum
C. <i>-u, -um</i>	ślotu, płucu, orędziu, piskłęciu, znamieniu, liceum
B. <i>-o, -e, -ę, -um</i>	śloto, płuco, orędzie, piskłę, zamię, liceum
N. <i>-em, -um</i>	ślotem, płucem, orędziem, piskłędziem, znamieniem, liceum
Ms. <i>-e, -u, -um</i>	ślocie, płucu, orędziu, piskłęciu, znamieniu, liceum
W. <i>-o, -e, -ę, -um</i>	śloto, płuco, orędzie, piskłę, zamię, liceum

M. <i>-a</i>	ślota, płuca, orędzia, piskłęta, znamiona, lica
D. \emptyset , <i>-i, -y, -ów</i>	ślót, płuc, orędzi, poddaszy, piskłąt, znamion, liceów
C. <i>-om</i>	ślotom, płucom, orędziom, poddaszom, piskłętom, znamionom, liceom
B. <i>-a</i>	ślota, płuca, orędzia, poddasza, piskłęta, znamiona, lica
N. <i>-ami</i>	ślotami, płucami, orędziami, poddaszami, piskłętami, znamionami, liceami
Ms. <i>-ach</i>	ślotach, płucach, orędziach, poddaszach, piskłętach, znamionach, liceach
W. <i>-a</i>	ślota, płuca, orędzia, poddasza, piskłęta, znamiona, lica

Odmiana rzeczowników nijakich charakteryzuje się synkretyzmem M. = B. = W. w obu liczbach. W M. l. poj. mają trzy końcówki: *-o, -e, -ę* oraz *-um*. Końcówka *-o* nie występuje po tematach fonetycznie miękkich (*bielmo, stado, śloto, awizo, kolano, jezioro, masło, jajko, embargo*), końcówka *-e* nie występuje po tematach twardych (*zdanie, orędzie, pole, morze, orędzie, faksymile, regale, ale andante*). Końcówka *-ę* właściwa jest tylko formom M. l. poj.

rzeczowników o specyficznej odmianie, której swoistość polega na tworzeniu form od trzech różnych tematów. Jedną grupę tworzą rzeczowniki w większości nazywające istoty niedorośle (*dziewczkę, niemowlę, kurczę, pisklę*), które w przypadkach zależnych mają rozszerzenie tematu w l. poj. o *-ęć-* (*niemowlęcia, kurczęcia, pisklęcia*), natomiast w l. mn. rozszerzenie tematu ma postać *-ęt-* we wszystkich przypadkach z wyjątkiem D. (*niemowlęta, kurczęta, pisklęta* | *niemowląt, kurcząt, piskląt*). Drugą grupę tworzą rzeczowniki o podobnych właściwościach, w przypadkach zależnych l. poj. mają temat rozszerzony o *-eń-* (*imienia, plemienia, znamienia*), w l. mn. we wszystkich przypadkach rozszerzenie ma postać *-on-* (*imiona, plemiona, znamiona*). W odróżnieniu od poprzedniej jest to grupa zamknięta dających się wyliczyć leksemów (*brzemię, ciemię, imię, plemię, przedramię, ramię, siemię, strzemię, ślemię, wymię, znamię*). Swoiście zachowują się też rzeczowniki obcego pochodzenia typu *faksymile, regale*: w l. poj. raczej nieodmienne, w l. mn. tworzą formy od tematu rozszerzonego (z regularną końcówką mianownika *-a*): *faksymilia, regalia*; D. *faksymiliów, regaliów*. Rzeczowniki typu *archiwum, liceum* w l. poj. się nie odmieniają, w l. mn. tworzą formy od postaci skróconej (*archiwa, licea*).

Odmiana rzeczowników nijakich w l. poj. ma dość stabilną strukturę, zróżnicowanie końcówek jest tylko w Ms. Końcówka *-u* występuje po tematach miękkich i zakończonych spółgłoską tylnojęzykową (*polu, orędziu, jajku, echu*). Pozostałe rzeczowniki mają w Ms. końcówkę *-e* (*w błocie, stadzie*). W l. mn. zróżnicowane są formy dopełniacza. Typowa jest końcówka zerowa (*błot, ptuc, kurcząt, znamion*). Rzeczowniki miękkotematowe mogą też tworzyć formy D. za pomocą końcówki *-i* (*narzędzi, orędzi*) oraz *-y*, jeśli w wygłosie są spółgłoski funkcjonalnie miękkie (*poddaszy, wybrzeży*), możliwe są także oboczności: *bożyszczy/bożyszcz*. W typie *liceum* forma dopełniacza ma końcówkę *-ów* (*liceów, archiwów*), podobnie jak i niektóre inne zapożyczenia: *awizów, faksymiliów, regaliów*. Swoistą odmianę mają rzeczowniki *oko, ucho* w znaczeniu 'organ zmysłu' – w l. mn. urabiają formy od morfologicznego wariantu tematu: *oczy, uszy*, D. *oczul/rzad. ócz*, N. *oczami/oczyma*; D. *uszul/uszów*, N. *uszami/uszyna*. Według wzorów przymiotnikowych odmieniają się rzeczowniki typu *czesne, drogowe, frycowe, znaleźne* oraz nazwy własne, jak: *Chyżne, Hrebenne, Jedwabne, Kolonowskie, Mate Ciche, Mokre, Widne, Zakopane, Zaryte, Zawadzkie*.

Pluralia tantum (typy fleksyjne)

Ia: <i>-y, -il-ów</i>	<i>antypody, flakilantypodów, flaków</i>
Ib: <i>-y, -il∅</i>	<i>chrzciny, łazankil/chrzcin, łazanek</i>
Ic: <i>-il-i</i>	<i>drzwi, drzwi</i>
IIa: <i>-el-ów</i>	<i>auspicje, auspicjów</i>
IIb: <i>-el∅</i>	<i>nożyce, nożyc</i>
IIc: <i>-el-yl-i</i>	<i>drożdże, konopiel/drożdży, konopi</i>
IIIa: <i>-al-ów</i>	<i>militaria, militariów</i>
IIIb: <i>-al∅</i>	<i>usta, ust</i>
IIIc: <i>-al-y, -i</i>	<i>przestworza, odrzwial/przestworzy, odrzwi</i>

O wyodrębnieniu pluraliów tantum w osobne paradygmaty zdecydował fakt, że w ramach paradygmatyki zaproponowanej w „*Żółtej*” „*Morfologii*” (Orzechowska 1984) nie było możliwe przypisanie ich do paradygmatów w sposób jednoznaczny. Do ustalenia wzorów zostały wykorzystane dwa kryteria: +/- osobowość oraz zespół końcówek mianownika i dopełniacza. O podziale na trzy klasy rzeczowników nieosobowych zdecydowała końcówka mianownika *-y, -e, -a*. O wewnętrznym zróżnicowaniu na typy rozstrzygnęło wystąpienie jednej z trzech możliwych końcówek dopełniacza. Wariancja końcówek *-y/-i* tak w mianowniku (klasy Ia–Ic), jak w dopełniaczu (klasa IIIc) uwarunkowana jest wygósem tematu (po twardych i funkcjonalnie miękkich końcówka *-y*, po miękkich i tylnojęzykowych zwartych *-i*). Niektóre z leksemów mogą tworzyć formy według dwóch wzorów (*autosanie – autośań/autosani, chaszczce – chaszczyl/chaszczów, kleszcze – kleszczyl/kleszczów, dyby – dybów/dyb, frywolitki – frywolitek/frywolitków*). Licznie potwierdzone są te typy w nazwach miejscowych: *Brody – Brodów; Nowiny – Nowin; Katowice – Katowic; Łaziska – Łazisk*. Rzeczowniki męskoosobowe stanowią nieliczną, wewnętrznym zróżnicowaną grupę: *rodzice – rodziców, ludkowie – ludków, ludzie – ludzie, nowożeńcy – nowożeńców, ludziska – ludzisków*, syntaktyczne pluralia *dyrektorstwo, państwo* oraz pluralia o odmianie przymiotnikowej *starożytni, wszyscy*. Jak przymiotniki odmieniają się też pospolite pluralia tantum, rzadziej nazwy własne (*dane – danych, drobne – drobnych, współrzędne (geograficzne) – współrzędnych; Końskie, Końskich*) (Friedelówna 1968; Orzechowska 1999; Wróbel 2001; Kowalik 2002; Zaron 2004: 75–80; Stefańczyk 2007: 39–43).

10. Przymiotnik

Zgodnie z ustaleniami R. Laskowskiego (1984: 32, 35–36) przymiotnik jest leksemem, jest członem zależnym w wyrażeniu zdaniowym, jest składnikiem grupy imiennej z jednostronną determinacją gramatyczną członu głównego. Przymiotnikom właściwe są trzy kategorie morfologiczne: przypadek, liczba i rodzaj. Wykładnikami tych kategorii są końcówki fleksyjne. Przymiotnik jako zwykle prepozycjonalny określnik członu głównego (przydawka) pozostaje z nim w składni zgody. Wtórnie może być użyty w funkcji predykatywnej (orzecznik). W nowszych opracowaniach klasa przymiotników obejmuje tradycyjne przymiotniki nazywające cechy obiektów (*obcy*), zaimki przymiotne (*czyj*), liczebniki porządkowe (*drugi*), wielokrotne (*dwukrotny*), wielorakie (*dwojaki*), mnożne (*podwójny*), imiesłowy przymiotnikowe czynne i bierne (*palący, palony*) (por. Wróbel 2001).

Według wzorów przymiotnikowych odmieniają się też rzeczowniki pospolite (*myśliwy, oskarżony, służący; przewodnicząca, prosta; czesne*), nazwy własne, w tym imiona, nazwiska, przydomki, nazwy miejscowe (*Antoni, Marcelli; Wojski, Vivaldi; Kusy; Raczyńska, Ziębowa; Biała, Sucha, Kolbuszowa; Zakopane, Zawadzkie, Małe Ciche, Rzeszowskie*). Pewna grupa przymiotników nie podlega odmianie, jako określniki członu głównego występują w jego postpozycji (*fryzura afro, szalik bordo, lila, spódnica maxi, midi, mini*, por. apozycyjne terminy z przymiotnikami odmiennymi: *ara zielona, bocian biały, kakadu różowa, wrona siwa*).

10.1. Paradygmat przymiotnika

Na paradygmat funkcjonalny przymiotnika (zob. też Saloni 1992b: 215–228) składa się 56 potencjalnie możliwych form, tworzących – zróżnicowane ze względu na rodzaj – cztery szeregi

form w l. poj. i dwa – w l. mn. (7 przypadków x 2 liczby x 4 rodzaje = 56). W praktyce z uwagi na synkretyzmy form przypadkowych i synkretyzmy międzyrodzajowe paradygmat leksemu przymiotnikowego obsługuje 10–11 różnych form (*głupi, głupiego, głupiemu, głupim, głupia, głupiej, głupią, głupie, głupich, głupimi* / *stary, starego, staremu, starym, stara, starej, starą, stare, starzy, starych, starymi*). Z punktu widzenia odmiany istotne są różnice w M. l. poj. rodzaju męskiego – formy z końcówką *-y/-i* oraz \emptyset (*obcyltani* // *sam*); w M. l. poj. r.n.: przymiotniki z końcówką *-ol-e* (*samo* // *obce, tanie*), w charakterystyce wygłosu tematu – przymiotniki twar-dotematowe / przymiotniki mięk-dotematowe. Ponadto „wszystkie leksemy przymiotnikowe mają kategorię fleksyjną deprecjatywności”, obok *dobrzy doktorzy* „użyć można słowa typu *dobrze doktory*” (Saloni 1992: 224).

II. Paradygmatyka

Przymiotniki mięk-dotematowe

	r.m-żyw.	r.m.-nieżyw.	r.ż.	r.nij.	r.m-os.	r.niem.-mos.
M.	głupi	głupi	głupia	głupie	głupi	głupie
D.	głupiego	głupiego	głupiej	głupiego	głupich	głupich
C.	głupiemu	głupiemu	głupiej	głupiemu	głupim	głupim
B.	głupiego	głupi	głupią	głupie	głupich	głupie
N.	głupim	głupim	głupią	głupim	głupimi	głupimi
Ms.	głupim	głupim	głupiej	głupim	głupich	głupich
W.	głupi	głupi	głupia	głupie	głupi	głupie

Przymiotniki twar-dotematowe

	r.m-żyw.	r.m.-nieżyw.	r.ż.	r.nij.	r.m-os.	r.niem.-mos.
M.	stary	stary	stara	stare	starzy	stare
D.	starego	starego	starej	starego	starych	starych
C.	staremu	staremu	starej	staremu	starym	starym
B.	starego	starego	starą	stare	starych	stare
N.	starym	starym	starą	starym	starymi	starymi
Ms.	starym	starym	starej	starym	starych	stare
W.	stary	stary	stara	stare	starzy	stare

Typy fleksyjne wyodrębnia się ze względu na charakter końcówki M. l. poj.: typ z końcówką *-y/-i* oraz typ z końcówką \emptyset . W klasyfikacji typów na podtypy wykorzystuje się charakter wygłosu tematu: przymiotniki twar-dotematowe/przymiotniki mięk-dotematowe. Ze względu na alternacje niektórych spółgłosek funkcjonalnie miękkich na fonetycznie miękkie (*pieszy – piesi, pierwszy – pierwsi, lepszy – lepsi, duży – duzi*) wydaje się, że w klasyfikacji

typów na podtypy właściwsze byłoby przyjęcie ogólniejszego kryterium, bez specyfikacji klas głosek – tematy alternujące/niealternujące (Kowalik 1995: 42). Uwzględnienie łącznie wymienionych wyżej kryteriów (końcówka niezerowa/zerowa, temat alternujący/niealternujący, M. l. poj. m. -y/-i, M. l. poj. n. -e/-o, M. l. mn. os. -i/-y) umożliwi podział przymiotników polskich na 9 klas (DOBRY, PIĘKNY, WIELKI, OBCY, TANI, SAM, WSZYSTEK, ŻADEN, CZYJ). Uwidacznia się tu niemal równowaga typów fleksyjnych o końcówce zerowej i niezerowej, podobne proporcje są w rozkładzie typów pod względem końcówek -i/-y M. l. mn. Dwukrotnie liczniejsze są typy z tematami alternującymi. W typie DOBRY funkcję wykładnika formy M. l. mn. pełni alternacja. Zdecydowanie przeważają typy z końcówką M. l. poj. n. -e (Kowalik 1995: 42; zob. też Wróbel 2001: 125–126).

Opis fleksji poza wzorami odmiany obejmuje typy synkretyzmów oraz charakterystykę wymian morfonologicznych – spółgłoskowych i samogłoskowych. Synkretyzmy uwarunkowane kategorią rodzaju obejmują w l. poj. B. = D. w wypadku rodzaju męsko-żywnotnego, B. = M. w wypadku rodzaju męskiego nieżywnotnego, M. = B. = W. w rodzaju nijakim, Ms. = C. w rodzaju żeńskim; w liczbie mnogiej B. = D. w formach męsko-osobowych, B. = M. w formach niemęsko-osobowych.

Alternacje spółgłoskowe zachodzą przed końcówkami -i/-y, charakter wymian zależy od typu wygłosu podstawy: temat twardy : temat miękki (*młody – młodzi, łysy – łysi, czysty – czystości, wyniosły – wyniosli, zły – źli*), temat twardy : temat funkcjonalnie miękki: (*stary – starzy, wielka – wielcy, uboga – ubodzy*), temat funkcjonalnie miękki : temat miękki: (*wasz – wasi, pierwszy – pierwsi, starszy – starzi*). Poza alternacjami regularnymi są też możliwe wymiany wyjątkowe (*duży – duzi obok boży*). Alternacje samogłoskowe mogą być uwarunkowane wymianami spółgłoskowymi (regularnie w formacjach imiesłowowych: *chwalony – chwaleni, rodzony – rodzeni, zaproszony – zaproszeni*, sporadycznie w innych tematach: *wesoły – weseli, zielony – zieloni/zieleni*, ale tylko *czerwony – czerwoni*). Przed końcówką zerową możliwa jest alternacja o – u (*o*) (*wesoły – wesół, zdrowy – zdrów, owa – ów, moja – mój, swoja – swój*) oraz Ø – e (*godna – godzien, pewna – pewien, żadna – żaden, wszystka – wszystek*).

Swoistą odmianę, z fleksją wewnętrzną (Saloni 1992b: 226), mają leksemy *czyjś, jakiś, czykolwiek, jakikolwiek, których, którykolwiek* – końcówki fleksyjne występują przed afiksami (postfiksami) -ś, -kolwiek (*czyjegoś, czyjemuś...*, *czyjegokolwiek czyjemukolwiek...*). Przymiotniki *mój, twój swój* oraz *wszystek* mają też formy ściągnięte (*meo, twego, swego; wszego* (jw.)).

W większości podręczników gramatyki opis fleksji przymiotnikowej obejmuje też stopniowanie (Małecki 1915; Tokarski 1976; Szupryczyńska 1981; Laskowski 1984a; Kaleta 1995; Nagórko 1998; Strutyński 1999), co jest zgodne z tezą J. Kuryłowicza, że „Kategorie, których zakres rozciąga się na całe części mowy, jak kategoria przypadku (dla rzeczownika), kategoria czasu (dla czasownika), kategoria stopnia (dla przymiotnika), uważane być mogą za stanowiące najważniejszy składnik budowy gramatycznej języka. Stanowią one trzon całej gramatyki opisowej...” (Kuryłowicz 1987: 120). W niektórych ujęciach stopniowanie względne z uwagi na charakter wykładników i samodzielność leksykalno-gramatyczną form stopnia wyższego i najwyższego traktowane jest *expressis verbis* jako proces słowotwórczy (Klemensiewicz 1962: 55–56; Szupryczyńska 1981; Nagórko 1998) i włączane jest do słowotwórstwa (Wróbel 2001: 200–201).

12. Zaimek

W opinii językoznawców spośród części mowy opis zaimka następuje najczęściej problemów (por. Jodłowski 1973: 9), mimo że „[...] obecność zaimków w systemie gramatycznym i w słownictwie jest zjawiskiem wspólnym dla wszystkich języków naturalnych” (Pisarkowa 1969: 7). Kluczowa dla charakterystyki okazała się obserwacja, że zaimek jest kategorią poprzeczną, „przechodzącą wszedź przez inne kategorie, jak rzeczownik, przymiotnik, przysłówek, liczebnik” (Jodłowski 1971: 74). W tradycyjnych ujęciach zaimek wydzielany jest jako odrębna klasa leksemów o zróżnicowanej semantyce i szczególnych właściwościach gramatycznych. Definiowany jest jako klasa wyrazów, których funkcja polega na wskazywaniu określonych elementów w konkretnym tekście lub na wskazywaniu elementów świata spoza tekstu. Z uwagi na funkcje składniowe dzieli się je na rzeczowne (*kto, co*), przymiotne (*taki*) i przysłowne (*tu, tak*). Zaimki rzeczowne (Saloni 1981) i przymiotne są odmienne, przysłowne są nieodmienne. Ze względu na znaczenie wyodrębnia się kilka klas: zaimki osobowe (*ja, ty, my, wy, on*); zaimek zwrotny *się*, zaimki pytajne (*kto, co*), zaimki nieokreślone (*ktos, ktokolwiek, coś, cokolwiek*), zaimki przeczące (*nikt, nic*). Zaimkom przysługują cztery kategorie: przypadek, liczba, rodzaj i osoba, lecz w różnym zakresie: kategoria przypadku przysługuje zaimkom osobowym, zwrotnemu *się*, nieokreślonym i zaprzeczonym, kategoria liczby i rodzaju tylko zaimkowi *on* (*ona, ono, oni, one*); kategoria rodzaju jest nierelwantna dla *ja, ty, my, wy*, dla zaimka *się* relwantna jest tylko kategoria przypadku. Odmianę cechuje znaczne zróżnicowanie form, obecność form równoległych, kumulacja funkcji leksykalnej i gramatycznej.

13. Paradygmatyka

13.1. Zaimki osobowe

M.	ja	ty	my	wy
D.	mnie, mię	ciebie, cię	nas	was
C.	mnie, mi	tobie, ci	nam	wam
B.	mnie, mię	ciebie, cię	nas	was
N.	mną	tobą	nami	wami
Ms.	mnie	tobie	nas	was
W.	–	ty	–	wy

Zaimki *ja, ty, my, wy* są bezrodzajowe, odmieniają się przez przypadki, nie odmieniają się przez liczby, *ja, ty* są singulariami tantum; *my, wy* są pluraliami tantum. „Ich odmiana [...] odznacza się supletywizmem i skrajną fuzyjnością” (Nagórko 1998: 139). Ponadto odmianę zaimków *ja, ty* cechuje obecność form równoległych, dłuższych, które występują na początku wypowiedzenia, po przyimku lub gdy pada na nie akcent oraz form krótszych – enklitycznych, traktowanych jako „warianty pozycyjne odpowiednich form ortotonicznych” (Laskowski 1984a: 279). Formy wołacza (apele) występują tylko w odmianie zaimków *ty, wy*.

13.2. Zaimek zwrotny

Zaimek zwrotny *się* z powodu braku formy mianownika uważany jest za defektywny. Odmienia się podobnie: D. *siebie, się*, C. *sobie*, B. *siebie, się*, N. *sobą*, Ms. *sobie*. W D. i B. ma formy równoległe – forma krótsza jest enklityczna. Wspominana w niektórych opracowaniach forma celownika *se* kwalifikowana była jako błędna (Klemensiewicz 1962), w nowszych podręcznikach, jeśli bywa przytaczana, traktowana jest jako potoczna (Strutyński 1999; Wróbel 2001).

13.3. Zaimki anaforyczne (zaimki 3. os.)

Do klasy zaimków anaforycznych należą *on, ona, ono*, odmienne przez przypadki i liczby według wzoru przymiotnikowego.

M.	on	ona	ono	oni	one
D.	jego, niego, go	jej, niej	jego, niego, go	ich, nich	
C.	jemu, niemu, mu	jej, niej	jemu, niemu, mu	im, nim	
B.	jego, niego, go	ją, nią	je, nie	ich, nich	je, nie
N.	nim	nią	nim	nimi	
Ms.	nim	niej	nim	nich	

Odmianę cechuje znaczne zróżnicowanie form – poza M., N., Ms. obecność dwóch i trzech form: w odmianie wszystkich zaimków formy z nagłosowym *ń-* dla używanych po przyimku lub *j-* (*dla niego, dla niej, dla nich/jego, jej*); w odmianie zaimków *on, ono* w formach D., C., B. obecność form dłuższych i krótszych (*jego, jemu/go, mu*) z repartycją – jak poprzednio – uzależnioną od akcentu: formy krótsze jako nieortotoniczne są enklitykami. Formy N. i Ms. są wyłącznie z nagłosowym *ń-* (N. niezależnie od kontekstu z *nią* obok *interesować się nią*).

13.4. Zaimki pytajno-względne

Zaimki *kto, co* są singulariami tantum. Temat z nagłosowym *kt-* występuje tylko w mianowniku. Temat z nagłosowym *c-* występuje w mianowniku i bierniku. W pozostałych przypadkach występuje *cz-*. W formach przypadków zależnych zaimki te stanowią wzorzec odmiany dla zaimków nieokreślonych *ktoś, coś, ktokolwiek, cokolwiek*, w których odmianie postfiksy *-ś, -kolwiek* występują po formie zaimka podstawowego (*kogoś, komuś; kogokolwiek, komukolwiek*). Podobną odmianę mają zaimki przeczące *nikt, nic* – *nikogo, nikomu; niczego, niczemu*.

M.	kto	co
D.	kogo	czego
C.	komu	czemu
B.	kogo	co
N.	kim	czym
Ms.	kim	czym

13.5. Zaimki wskazujące

Odrębną grupę stanowią zaimki wskazujące *ten, ta, to, taki*, które odmieniają się jak przymiotniki, tj. przez przypadki, liczby i rodzaje.

M.	ten	ta	to	ci	te
D.	tego	tej	tego	tych	
C.	temu	tej	temu	tym	
B.	tego	tę	to	tych	te
N.	tym	tą	tym	tymi	
Ms.	tym	tej	tym	tych	

Różnica widoczna jest w formie M. l. poj. rodzaju męskiego, gdzie temat jest rozszerzony o *-en* i brak typowej dla przymiotników końcówki *-y*, w formie M. l. poj. rodzaju nijakiego jest końcówka *-o* oraz w B. l. poj. rodzaju żeńskiego końcówka *-ę*; forma *tą* jest akceptowana w odmianie potocznej.

13.6. Zaimki dzierżawcze

Zaimki dzierżawcze *mój, twój, swój, nasz, wasz* również odmieniają się jak przymiotniki, przez przypadki, liczby i rodzaje. Formy M. l. poj. rodzaju męskiego mają końcówkę zerową. Formy M. l. poj. rodzaju nijakiego mają typową dla przymiotników końcówkę *-e* (*moje, twoje, swoje, nasze, wasze miasto*). Zaimek *swój* nie ma formy mianownika (Bobrowski 1991). W odmianie zaimków *mój, twój, swój* oprócz form regularnych (*mojego, twojego, swojego*) są formy skrócone: *mego, memu, mym, mych, mymi; twego, twemu, twym, twych, twymi; swego, swemu, swym, swych, swymi; ma, mej, mą*, które uważane są za formy nacechowane (podniosłe). Zaimki *jego, jej, ich* są nieodmienne.

W nowszych ujęciach klasę zaimków albo się ogranicza, albo rezygnując z jej wyodrębnienia, włącza się te leksemy do innych części mowy zgodnie z ich semantyczno-fleksyjnymi właściwościami. W schemacie przedstawiającym funkcjonalną klasyfikację leksemów zaproponowaną w „źółtej” gramatyce (Laskowski 1984a: 32) brak zaimka jako odrębnej części mowy. Termin zaimek został użyty do identyfikacji jednej z podklas rzeczowników. W opisie fleksji poszczególnych klas leksemów jest jednak osobny rozdział poświęcony zaimkom (1984: 275–282), rozumianym wąsko, jako klasa jednostek odpowiadająca tradycyjnym zaimkom rzeczownym, będąca podzbiorem leksemów „mających cechy definicyjne rzeczownika, tzn. spełniających funkcję członu głównego grupy imiennej [...]”. Charakteryzująca się równocześnie swoistymi cechami, jak „1. niemożność użycia predykatywnego, 2. nieprzyjmowanie określeń atrybutywnych [...]” (Laskowski 1984a: 275). W rezultacie klasa zaimków obejmuje pięć klas znaczeniowych: zaimki osobowe, zaimek zwrotny, zaimki pytajne, zaimki nieokreślone i zaimki przeczące.

W klasyfikacji leksemów na części mowy opartej na właściwościach gramatycznych brak odrębnej klasy zaimków – leksemy zbieżne z właściwościami rzeczowników (*ja, ktoś, nikt*) zaliczone są do rzeczowników, leksemy o fleksji przymiotnikowej – do przymiotników (*mój, każdy, jakiś*) (Saloni 1974; Wróbel 1996, 2001). We fleksji rzeczownikowej tradycyjne zaimki zachowują pewną autonomię, którą zapewnia terminologia, por. odmiana rzeczowników zaimkowych z klasami: zaimki osobowe, zwrotny i anaforyczne, zaimek wskazujący,

zaimki pytajne, nieokreślone i przeczące (por. Wróbel 1996, 2001: 121–123; Laskowski 1999: 136–140; Strutyński 1999: 216–220).

14. Liczebnik

Z przyjętych w „zółtej” gramatyce (Laskowski 1984a) kryteriów podziału leksemów na części mowy wynika, że liczebnik jest leksemem autosyntagmatycznym, jako składnik grupy imiennej jest członem zależnym o dwustronnej determinacji gramatycznej z członem głównym (1984: 32). Inaczej mówiąc, prymarnie pełni funkcję przydawki; wskazuje na liczbę lub kolejność elementów, co w tradycyjnych opisach liczebników jest podstawą ich podziału na ilościowe i porządkowe. Wśród liczebników ilościowych wyróżnia się sześć podklas szczegółowych, w zależności od stopnia dokładności, jakości i zakresu informacji, sposobu liczenia obiektów, ich charakteru:

1. Liczebniki główne – określające ilość liczbami całkowitymi (*dwa tygodnie, pięć tomów, dziewięć miesięcy, kilka stron*);
2. Liczebniki zbiorowe – określające w liczbach całkowitych ilość obiektów o szczególnych cechach: osoby różnej płci, istoty niedorośle, obiekty występujące parami, obiekty, których nie używa się w liczbie pojedynczej (*dwoje rodziców, troje dzieci, czworo kurcząt, dwoje oczu, dwoje drzewi*);
3. Liczebniki ułamkowe – informujące o ilości obiektów w liczbach niecałkowitych (*półtora chleba, półtorej godziny, ćwierć mili*);
4. Liczebniki wielokrotne – informujące, ile razy coś się zdarza (*dwukrotne szczepienie, wielokrotne wyjazdy*);
5. Liczebniki wielorakie – informujące o liczbie odmian, gatunków (*dwojakie badanie, wieloraka analiza*);
6. Liczebniki mnożne – informujące o ilości jednorodnych części czegoś (*podwójna dawka, porcja, warstwa, podwójne koszty*).

Z powyższym podziałem krzyżuje się podział na liczebniki określone (informujące ściśle o liczbie lub kolejności obiektów: *jeden dzień, dwanaście tygodni*) i nieokreślone (informujące w sposób ogólnikowy: *kilka tygodni, kilkanaście dni, parę godzin*).

15. Paradygmatyka

Liczebnik *jeden* oraz liczebniki wielokrotne, wielorakie i mnożne odmieniają się jak przymiotniki. Pozostałe mają swoistą fleksję.

Liczebniki główne odmieniają się według trzech wzorów.

Liczebniki główne

M.	dwaj/dwóch/dwu	dwa	dwie
D.	dwóch/dwu		
C.	dwom, dwóm/dwu		
B.	dwóch/dwu	dwa	dwie

N.	dwoma	dwie, dwoma	
Ms.	dwóch/dwu		
W.	dwaj/dwóch/dwu	dwa	dwie

W podręcznikach gramatyki dają się zauważyć pewne różnice co do preferencji form równoległych typu *dwóch/dwu* – w jednych opracowaniach za pierwszoplanowe podawane są formy krótsze (Laskowski 1984; Nagórko 1998; Wróbel 2001), w innych – formy dłuższe (Doroszewski 1952; Klemensiewicz 1962; Tokarski 1973; Karpowicz 1999; Strutyński 1999). Ten drugi wariant zdaje się mieć wcześniejszą dokumentację.

M.	trzej, cztery/trzech czterech	trzy, cztery
D.	trzech, czterech	
C.	trzem, czterem	
B.	trzech, czterech	trzy, cztery
N.	trzema, czterema	
Ms.	trzech, czterech	
W.	trzej, cztery/trzech, czterech	trzy, cztery
M.	pięciu, czterystu	pięć, czterysta
D.	pięciu, czterystu	
C.	pięciu, czterystu	
B.	pięciu, czterystu	pięć, czterysta
N.	pięciu, czterystu/pięcioma, czterystoma	
Ms.	pięciu, czterystu	
W.	pięciu, czterystu	pięć, czterysta

Pozostałe liczebniki mają zróżnicowane formy M. l. poj. r. nm-os.: *jedenście* – *dziewiętnście* oraz *dwieście* mają końcówkę *-e*, *dwadzieścia*, *trzysta* – końcówkę *-a*, *trzydzieści*, *czterdzieści* – końcówkę *-i*, *sto* – końcówkę *-o*. W odmianie liczebników *dwadzieścia* i *dwieście* w formie M. l. poj. rodzaju męskoosobowego oraz w formach przypadków zależnych po pierwszym członie pojawia się końcówka *-u*, wygłos tematu ulega depalatalizacji: *dwudziestu*, *dwustu*; *dwudziestoma*, *dwustoma*. Odmiana liczebników *pięćset* do *dziewięćset* również polega na odmianie członu pierwszego: *pięciuset*, *ośmiuset*. Swoistą odmianę mają także liczebniki zbiorowe, odmieniające się jak rzeczowniki rodzaju nijakiego. Formy przypadków zależnych tworzone są od tematu rozszerzonego *dwoj-/dwojg-*, *czwor-/czworg-*. Według wzorów rzeczownikowych męskich odmieniają się *tysiąc*, *milion*, *miliard*. Wzory odmiany rzeczownikowej zachowują wtórne liczebniki typu *szereg*, *masa*, *moc*, *część*, *mnóstwo*. Nieodmienne są liczebniki nieokreślone *dużo*, *mało*, *nieco*, *trochę* (Jadacka 2005: 84).

Liczebniki wielowyrazowe mają zróżnicowaną odmianę, w zasadzie uzależnioną od charakteru składników liczebnika wieloelementowego:

– jeśli w skład wchodziły liczebniki główne, odmianie podlegają wszystkie człony: *tysiąc dziewięćset czterdzieści pięć* – *tysiąca dziewięćset czterdziestu pięciu widzów* lub odmianie podlegają tylko człony oznaczające dziesiątki i jedności: *tysiąc dziewięćset czterdziestu pięciu widzów*; jeśli członem końcowym jest liczebnik *jeden*, pozostaje nieodmienny: *dwustu dwudziestu jeden pasażerów*;

– jeśli ostatnim członem jest liczebnik zbiorowy: *sto czterdzieści czworo*, w dopełniaczu jest forma *stu czterdziestu czworga*, w dalszych przypadkach odmienia się człon ostatni: *stu czterdziestu czworgu*, *stu czterdziestu czworgiem*;

– w wielowyrazowych liczebnikach porządkowych odmianie podlegają tylko człony wyrażające dziesiątki i jedności: *rok tysiąc dziewięćset siedemdziesiąty piąty* – *od roku tysiąc dziewięćset siedemdziesiątego piątego*, w roku *tysiąc dziewięćset siedemdziesiątym piątym*.

Pewne problemy sprawiają formy M. l. mn. r. m-os. liczebników porządkowych informujące o kolejności występowania grupy osób typu *dziesiąci*, *jedenasci*, *dwudzieści*. „Oczywiście wszystkie zacytowane formy [...] są dziwaczne, o tym jednak decyduje uzus i rządzona przezeń norma [...]. W żadnym zaś wypadku nie są to ograniczenia systemowe” (Saloni 1992: 78; zob. też Laskowski 1999c: 341–351; Strutyński 1999: 214–216).

16. Koniugacja

Leksem *koniugacja*, o łacińskim rodowodzie (*coniugatio*), notowany jest przez słowniki polszczyzny ogólnej jako termin przeważnie z zakresu czterech dyscyplin naukowych, sygnalizowanych kwalifikatorami: *biol.*, *bot.*, *zool.* oraz *jęz.* Termin językoznawczy podawany jest jako pierwszy (czasem nawet bez kwalifikatora (SWJP)) z definicją znaczenia podstawowego: „odmiana czasownika przez osoby, liczby, czasy, tryby, strony” (USJP, WSJP). Słowniki różnią się w propozycjach wyodrębnienia dodatkowego znaczenia również gramatycznego: „zespół wszystkich form fleksyjnych czasownika” (PSWP, SWJP, USJP) lub „zbiór czasowników odmieniających się w określony sposób według jakiegoś modelu” (WSJP). Podobne rozbieżności dają się zaobserwować w opracowaniach terminologii językoznawczej: EJO poza znaczeniem ‘odmiana...’ podaje ‘także wzór odmiany grupy leksemów koniugujących się’, EJP ‘ogół form fleksyjnych czasownika’, natomiast „Słownik terminologii językoznawczej” znaczenie: „Zespół form fleksyjnych czasownika w danym języku” podaje jako jedyne. Spośród wymienionych tu źródeł tylko EJO sugeruje relację koniugacji w stosunku do dyscypliny równorzędnej – deklinacji: [koniugacja] „w starożytnej tradycji eur. wyodrębniona jako odmiana nie przez przypadki” (s.v.). Bardziej eksplicytnie sformułowanie proponuje M. Bańko: „dzieli się fleksję na **deklinaację** i **koniugację**. Ta pierwsza zajmuje się odmianą rzeczowników, przymiotników i innych wyrazów odmiennych przez przypadki, ta druga dotyczy odmiany czasowników” (Bańko 2002: 17). W pierwszym napisanym po polsku podręczniku gramatyki Walentego Szylarskiego (1770) koniugacja jest jednym z czterech zdefiniowanych tam terminów (Decyk-Zięba 2020: 65; Koronczewski 1961: 35–37). W „Projekcie terminologii” J. Karłowicza (1889) odpowiednikiem *Conjugation* jest *Czasowanie*. W propozycji „Polskiej terminologii gramatycznej” (1921) *koniugacja* jest rozumiana jako „odmiana słów osobowych”. Terminy deklinacja i koniugacja wyparły wcześniej używane w opisach podręcznikowych przypadkowanie i czasowanie, też osobowanie (por. np. Mroziński 1822; Kamocka 1870).

17. Kategorie fleksyjne

Czasownik jest leksemem zdefiniowanym syntaktycznie jako samodzielny, główny człon wyrażenia zdaniowego. Morfologicznie scharakteryzowany jest jako odmienna część mowy, której przysługuje sześć kategorii: osoba, liczba, rodzaj, czas, tryb, strona. W opisach kategorii morfologicznych czasownika jako podstawowe wymienia się aspekt i czas. **Aspekt** służy „sygnalizowaniu różnic perspektywy, w jakiej mówiący ujmuje opisywane przez siebie zdarzenie” (Laskowski 1999b: 157). Jest podstawą podziału czasowników na dokonane i niedokonane: „istotą aspektu dokonanego jest zmiana stanu” (1999b: 159), czasowniki niedokonane informują o czynności trwającej w danym momencie (w terminologii Laskowskiego znaczenie kursywne), ponadto mogą mieć znaczenie iteratywne (informujące o czynności powtarzalnej) oraz znaczenie bliskie czasownikom dokonany, gdy opisują zdarzenie zakończone: *pracowała całą noc* (Laskowski 1999b: 159–161). Aspekt w istotny sposób wpływa na fleksję czasowników. Czasowniki niedokonane tworzą trzy szeregi form: w czasie teraźniejszym, przeszłym i przyszłym (*palę, paliłem, będę palił/palić*), podczas gdy czasowniki dokonane cechuje opozycja form przeszłych – nieprzeszłych (*zapaliłem – zapalę*). Formy czasu przyszłego czasowników niedokonanych są analityczne, formy czasowników dokonanych są syntetyczne. Czasowniki niedokonane łączą się z czasownikami fazowymi (*zacząć, skończyć palić*), konstrukcje bierne tworzą z formami czasownika *być: jest budowany*. Czasowniki dokonane tworzą konstrukcje bierne z czasownikiem *zostać* (*został podpalony, został wybudowany*). W literaturze dają się zauważyć dwa stanowiska w traktowaniu tego problemu. Albo uważa się kategorię aspektu za klasyfikującą (selektywną), albo gramatyczną (por. Bańko 2002: 98–99). W pierwszym wypadku czasowniki niedokonane i dokonane uznaje się za odrębne leksemy. Uznanie aspektu za kategorię fleksyjną jest podstawą do ustalania par aspektowych (*cmokać – cmoknąć, dmuchać – dmuchnąć*), zwłaszcza gdy czasowniki różnią się wykładnikami sufiksálnymi. W wypadku czasowników prefiksálnych (*pisać – dopisać, napisać, opisać, przepisać, zapisać...*) za człon pary aspektowej uznaje się tę formację prefiksálną, która nie wchodzi w opozycję aspektową z pochodnym od niej derywatem sufiksálnym (*napisać – *napisywać*; por. *dopisać – dopisywać, opisać – opisywać, przepisać – przepisywać, zapisać – zapisywać*). Pośrednie stanowisko reprezentuje w tej kwestii R. Laskowski, uznając za kategorię fleksyjną pary aspektowe z sufiksálnie derywowanym czasownikiem niedokonanym, natomiast w wypadku par aspektowych z czasownikiem dokonany derywowanym prefiksálnie – za kategorię słowotwórczą (Bańko 2002: 84) (historyczne ujęcie zagadnienia opozycji aspektowych zob. Koschmieder 1934; Piernikarski 1969: 48–64; Kreisberg 1980: 9–32). Dublety aspektowe o różnym rodowodzie potwierdzone są pojedynczymi przykładami typu: *brać – wziąć, kłaść – położyć, oglądać – obejrzeć*. Szczególnym przypadkiem są czasowniki dwuaspektowe (*abdykować, akomodować, amputować, anulować, aresztować, awansować*), zdolne do tworzenia form według wzoru niedokonanego i dokonanego (por. formy imiesłowu współczesnego *amputując*, charakterystyczne dla czasowników niedokonanych, i imiesłowu uprzedniego *amputowawszy*, tworzonego od czasowników dokonanych).

Kategoria **osoby** jest kategorią gramatyczną, czyli czasownik odmienia się przez osoby. Wyróżnia się trzy osoby określane z punktu widzenia sytuacji komunikacyjnej: osoba pierwsza = mówiący (*ja*), osoba druga = słuchacz (*ty*), osoba trzecia = *ktoś* (*coś*) spoza danej sytuacji (*on*) (*ja palę, ty palisz, on pali*). Końcówki fleksyjne 1. i 2. os. jednoznacznie wskazują na

wykonawcę czynności (nosiela stanu), z tego względu w zwykłych użyciach jest on pomijany (*pracuję, pojedziesz*). Ponadto w paradygmacie czasownika są formy, które umożliwiają przemilczenie informacji o wykonawcy czynności. Przede wszystkim są to formy nieosobowe z wykładnikami *-no, -to* (*zrobiono, otwarto*), konstrukcje z zaimkiem *się* (*produkuje się, czyści się, jeździ się*). Temu służą formy 3. os. odnoszące się do zjawisk przyrody typu *grzmi, świta, dnieje, dżdży, mży, lunęło* z blokadą podmiotu, a także użycia z jego pominięciem (*mówią o podwyżkach; donoszą o obostrzeniach*) oraz czasowniki nieosobowe (*można, należy, niepodobna, szkoda, trzeba, warto, widać, wolno*).

Kategoria **liczby** dla czasowników jest również kategorią fleksyjną, tzn. czasownik odmienia się przez liczby. Wyróżnia się liczbę pojedynczą i liczbę mnogą. W liczbie mnogiej osoba pierwsza (*my*) to mówiący i inne osoby, które są razem z mówiącym, osoba druga (*wy*) to słuchacz i inne osoby, które są wraz ze słuchaczem, osoba trzecia (*oni*) to ci, którzy nie są uczestnikami danej sytuacji komunikacyjnej (*my palimy, wy palicie, oni palą*). O użyciu form liczby pojedynczej lub mnogiej czasownika decyduje forma liczby, w jakiej występuje podmiot, z którym czasownik się łączy.

Kategoria **rodzaju** jest również dla czasownika kategorią gramatyczną, determinowaną przez podmiot, ale przysługuje tylko niektórym typom form. Wyróżnia się trzy rodzaje w liczbie pojedynczej (męski, żeński, nijaki: *palit, palita, palito*) i dwa rodzaje w liczbie mnogiej (męskoosobowy i niemęskoosobowy: *palili, palily*). Przez rodzaje odmieniają się formy czasu przeszłego (jw.), formy czasu przyszłego czasowników niedokonanych (*będę palił, będę palita, będziemy palili, będziemy palily, będziecie palili, będziecie palily, będą palili, będą palily*), formy imiesłowów przymiotnikowych czynnych i biernych (*palący, paląca, palące; palony, palona, palone, paleni*).

Gramatyczna kategoria **czasu** przybiera trzy podstawowe wartości: czas teraźniejszy zgodny z momentem mówienia, czas przeszły dotyczący zdarzeń wcześniejszych niż moment mówienia i czas przyszły dotyczący zdarzeń późniejszych niż moment mówienia. Dla każdego z wyróżnionych czasów tworzone są odrębne zestawy form od ściśle określonych postaci tematów (tematu czasu teraźniejszego lub tematu czasu przeszłego) za pomocą właściwych dla każdej kategorii końcówek. Zestaw form uzależniony jest od aspektu. Czasowniki niedokonane tworzą trzy szeregi form odrębne dla każdego z czasów. Czasowniki dokonane tworzą dwa szeregi: formy czasu przeszłego oraz przyszłego. Formy czasu teraźniejszego oraz przyszłego czasowników dokonanych mają charakter syntetyczny (*pisz-ę, pisz-esz; służ-ę, służ-ysz; stodz-ę, stodz-isz; napisz-ę, zastuż-ę, postodz-ę*), formy czasu przeszłego są aglutynacyjno-syntetyczne (*pis-a-t-a-m, pis-a-t-a-s, pis-a-t-y-śmy, pis-a-l-i-ście*). Formy czasu przyszłego czasowników niedokonanych są analityczne – tworzą je formy czasownika posiłkowego *być* oraz bezokolicznik lub forma z wykładnikiem *-t* (*będę pisać/pisał, będę pisać/pisała, będziemy pisać/pisali*). Analityczne są też formy czasu zaprzeszłego (*pisał był, wyjechał był*).

Na kategorię **trybu** służącą do wyrażania intencji składają się trzy zespoły form: formy trybu oznajmującego (orzekającego), trybu przypuszczającego (warunkowego) oraz trybu rozkazującego. Kategorię **trybu oznajmującego** służącą przekazywaniu informacji tworzą formy we wszystkich czasach zgodnie z charakterystyką czasowników pod względem aspektu. Wykładnikiem **form trybu przypuszczającego** jest afiks *-by-*, formy są zróżnicowane pod względem kategorii czasu: formy nieprzeszłe i formy przeszłe. Formy nieprzeszłe mogą być dwójakiego typu: syntetyczne (*pisałbym, pisalabym*) i analityczne (*on by pisał, ona*

by *pisala*). Formy przeszłe zbudowane są ze słowa posiłkowego *był*, wykładnika *-by-*, końcówki osobowej i imiesłowu na *-ł-* (*byłbym pisał, byłabym pisała*) (Laskowski 1999c: 178–187; Bańko 2002: 95–96).

Formy trybu rozkazującego są odmienne przez osobę i liczbę. Formy 2. os. l. poj., 1. i 2. os. l. mn. są syntetyczne, a pozostałe analityczne. Do tworzenia form syntetycznych służą dwa szeregi końcówek: Ø, *-my, -cie; -ijl-uj, -ijmyl-ujmy, -ijciel-ujcie*; o wyborze jednego z nich decyduje wygłos tematu. Od tematów zakończonych pojedynczą spółgłoską urabiane są formy za pomocą pierwszego szeregu końcówek (*pisz, piszmy, piszcie*), od tematów zakończonych grupą spółgłoskową formy trybu rozkazującego tworzy się za pomocą końcówek rozszerzonych (*kłaśnij, kłaśnijmy, kłaśnijcie; pomścij, pomścijmy, pomścijcie*, ale *zechciej, zachciejmy, zechciejcie; stercz, sterczmy, sterczcie; patrz, patrzmy, patrzcie*). Niektóre czasowniki mają podwójne formy trybu rozkazującego, zerową i rozszerzoną: *napętn – napętnij, spójrz – spojrzuj* lub tworzone od dwóch różnych postaci tematu, według różnych wzorów odmiany: *babrz – babraj, chłoszcz – chłostaj, depcz – deptaj*.

Formy analityczne tworzą partykuła *niech* (USJP; operator trybu – Grochowski 1997: 26; Wróbel 2001: 80) oraz forma osobowa czasu teraźniejszego lub przyszłego właściwego czasownika (*niech pisze, niech piszą, niech się zastanowię, niech się zastanowią*) (Laskowski 1998).

18. Paradygmat czasownika

Na paradygmat fleksyjny czasownika składa się zespół zróżnicowanych semantycznie i strukturalnie form, które w pewnym stopniu uzależnione są od ogólnych właściwości czasownika jako części mowy, w pewnym zaś od indywidualnych właściwości konkretnych leksemów.

W tradycyjnym ujęciu paradygmatu czasownika są następujące typy form: bezokolicznik, osobowe formy czasownika, bezosobnik, imiesłowy (Jodłowski 1971), rzeczownik odsłowny, konstrukcje strony zwrotnej, konstrukcje strony biernej.

W wypadku czasowników regularnych pod względem fleksyjnym o wypełnieniu schematu decyduje aspekt, czyli rozróżnianie czasowników niedokonanych i dokonanych, z których pierwsze ujmują czynność lub proces jako trwający, natomiast drugie ujmują proces lub stan jako zakończone (Wróbel 1998).

Bezokolicznik jest nieosobową (niefinitywną) formą czasownika. Tradycyjnie reprezentuje leksem w słowniku. Wykładnikiem bezokolicznika dla większości czasowników jest afiks *-ć* występujący bezpośrednio po morfemie rdzennym (*paść, pleść, kłaść, wieść, kuć, dąć*) lub zdecydowanie częściej po samogłosce tematycznej albo po afiksie *-ną-* (*czytać, milczeć, prosić, krążyć, kopnąć*). Nieliczne czasowniki, których temat czasu przeszłego kończy się na spółgłoskę tylną zwartą, mają bezokolicznik zakończony spółgłoską *-c* (*ciec, rzec, wlec; bieć, lec, móc*).

Nieosobowymi formami czasownika są też formy zakończone na *-no, -to* tworzone od tematu czasu przeszłego czasowników. Mają wyrazistą repartycję. Morfem *-to* łączy się z tematami zakończonymi na samogłoski wysokie, *-ę-* oraz *r* (*bito, kryto, kuto, wszczęto, zawarto*).

Nieosobowymi formami czasowników są imiesłowy przysłówkowe służące do wyrażania czasu względnego. Forma **imiesłowu współczesnego** właściwa jest czasownikom

niedokonanym, tworzy się ją od tematu czasu teraźniejszego za pomocą afiksu *-qc*: *broniąc, czytając, oglądając, pisząc, walcząc*, informuje o czynności równoczesnej z inną czynnością. Forma **imiesłowu uprzedniego** właściwa jest czasownikom dokonanym, informuje o zdarzeniu wcześniejszym w stosunku do innego. Tworzy się ją od tematu czasu przeszłego za pomocą afiksów *-wszy, -wszy*; afiks *-wszy* tworzy imiesłów od tematów zakończonych samogłoską (*napisawszy, zrobiwszy, wykuwszy, zająwszy*); afiks *-wszy* występuje po tematach kończących się spółgłoską (*zawiózłszy, zawartłszy, usiadłszy*). W niektórych opisach uwzględnia się „jeszcze jeden «imiesłów» o znaczeniu «czynnym», «**imiesłów przeszły przymiotnikowy**», zakończony na *-ł*, tworzony przez dodanie końcówki przymiotnikowej do formy rodzajowej czasownika, *osiwiatył*” (Saloni 2001: 24). W tym ujęciu zaskakuje interpretacja struktury tworzonej nie od tematu czasownika, lecz od innej formy.

W nowszych opisach nie uwzględnia się w paradygmacie czasownika imiesłowów przymiotnikowych czynnych i biernych, które zalicza się do przymiotników (Bartnicka 1970). Podobnie jako derywaty odczasownikowe traktuje się rzeczowniki odsłowne (odsłowniki) na *-anie, -enie, -cie* (*czesanie, mrowienie, kucie, darcie*), aczkolwiek w niektórych opisach tabele odmiany nadal je zawierają (Mędak 1997).

Dyskusyjny jest też status form strony zwrotnej i biernej, które wbrew tradycji interpretowane są jako konstrukcje składniowe. W wypadku strony zwrotnej o zmianie jej gramatycznego statusu zadecydowała wielofunkcyjność konstrukcji z morfemem *się*, który zgodnie z nowszymi ustaleniami pełni kilka różnych funkcji: funkcję biernikowego dopełnienia, morfemu tworzącego konstrukcje bierne (*szkoła buduje się, książka sprzedaje się dobrze*), nieosobowe (*mówi się*). O zmianie kwalifikacji strony biernej zadecydowało uznanie imiesłowów za regularne derywaty odczasownikowe i zgodnie z odmianą – za leksemy przymiotnikowe, tym samym nie mogą być uważane za kategorię fleksyjną (por. Szlifersztejnowa 1968, 1969; Brajerski 1972; Laskowski 1987a; Czelakowska 2010b).

19. Paradygmatyka

W typologii fleksyjnej czasowników uwzględnia się zwykle kilka kryteriów. Zgodnie przyjmuje się zespoły końcówek tworzących formy osobowe czasu teraźniejszego i przyszłego dokonanego w trybie oznajmującym jako podstawę do wyodrębniania grup nazywanych koniugacjami (*-ę, -esz; -ę, -isz/-ysz; -m, -sz*; por. Tokarski 1951, 1973; Laskowski 1999c; Rokicka 1995; Saloni 2001; Wróbel 2001). O wewnętrznym zróżnicowaniu koniugacji na klasy czy grupy decyduje zakres uwzględnianych właściwości tematów czasownikowych (postać tematu czasu teraźniejszego i tematu czasu przeszłego), ich wariacji w formach oraz sposobów tworzenia wybranych typów form (np. form trybu rozkazującego, imiesłowów). Skutkuje to klasyfikacjami o różnej liczbie typów fleksyjnych, zróżnicowanej ich kolejności i różnej liczbie opisywanych formacji czasownikowych. Podział J. Tokarskiego (1951) na trzynaście grup był niezależny od typów wydzielonych ze względu na formy I i 2 os. cz. teraźniejszego, uwzględniał relacje między wariantami tematów w różnych formach danego wzorca.

Grupa I – czasowniki typu *czytam, czytasz*, grupa wybitnie produktywna, najbardziej regularna, bez wymian.

Grupa II – czasowniki typu *umiem – umieją*, grupa mało produktywna, z alternacjami w formach *umiał – umieli*.

Grupa III – czasowniki typu *szaleję, szalał, szaleli*, typ produktywny w derywacji odmiennej z alternacjami w formach.

Grupa IV – czasowniki typu *rysuję – rysować*, typ produktywny, bez wymian wewnętrzniotematowych.

Grupa V – czasowniki z przyrostkiem *-ną/-nę-* typu *dźwignę – dźwigniesz, dźwignij, dźwignął, dźwignęła*.

Grupa VI – czasowniki typu *robię – robisz, rób; noszę – nosisz; wożę – wozisz*, typ produktywny, z alternacjami.

Grupa VII – czasowniki typu *lecę – lecisz, leciał, lecieli* z formami trybu rozkazującego *leć obok drzyj*.

Grupa VIII – czasowniki nieliczne typu *śpię – śpisz, spać; stoję – stoisz, stój, stać*.

Grupa IX – czasowniki typu *chudnę – chudniesz, chudnij, chudł*.

Grupa X – czasowniki typu *czytuję – czytujesz, czytywać*.

Grupa XI – czasowniki typu *rwę – rwiesz, rwij, rwać; biorę – bierzesz, brać; wiążę – wiążesz, wiąż, związać*.

Grupa XII – czasowniki typu *biję – bijesz, bij; grzeję – grzejesz, grzać; żnę – żniesz, żnij, żął, żęła, żąć; dmę – dmiesz, dmij, dął, dęła, dąć*.

Grupa XIII – czasowniki typu *pasę – pasiesz, paść, paść* z licznymi wymianami: *trę – trzesz, tart, trzeć; włokę – wleciesz, włókt, wlokła, wlekli, wlec*.

W typologii R. Laskowskiego (1984, 1999c) w ramach nadrzędnych trzech koniugacji wyodrębnionych jest osiem podstawowych klas zróżnicowanych wewnętrznie na 21 podklas, scharakteryzowanych pod względem tworzenia formy rozkaznika, sufiksu imiesłowu biernego, tematu podstawowego, bezokolicznika, form 3 os. czasu teraźniejszego, trybu rozkazującego, form czasu przeszłego i form imiesłowu biernego w M. l. poj. r.m. i M. l. mn. r. m-os. (koniugacja I, podklasy 1a–5d; koniugacja II podklasy 6a–7b, koniugacja III klasy 8, 9).

1a: *kupować – kupuję*

1b: *pisywać – pisuję*

1c: *dawać – daję*

2a: *pisać – piszę, pisz*

2b: *rwać – rwę, rwij*

3a: *mdleć – mdleję, mdlej*

3b: *grzać – grzeję, grzej*

3c: *bić – biję, bij; kryć – kryję, kryj; psuć – psuję, psuj*

4a: *kopnąć – kopnę, kopnij; sunąć – sunę, sun*

4b: *stygnąć – stygnę, stygnij, stygł; moknąć – moknę, moknij; kisać – kisać, kisać*

4c: *kraść – kradnę, kradnij, kradł; biec – biegnę, biegnij, biegnij*

5a: *dąć – dmie, dął, dęli*

5b: *trzeć – trze, trą, tart*

5c: *nieść – niesie, niosą, niósł, niosła*

5d: *móc – może, mogą, mógł, mogła*

- 6a: *krzyczeć – krzyczy, krzyczał, krzyczeli*
 6b: *siedzieć – siedzi, siedzą, siedział, siedzieli*
 7a: *tworzyć – tworzy, tworzył, tworzyli*
 7b: *prosić – prosi, proszą, prosił, prosili*
 8: *kochać – kocha, kochają, kochał, kochali*
 9: *umieć – umie, umieją, umiał, umieli*

Swoistością fleksji czasownikowej jest tworzenie form od dwóch tematów: tematu czasu teraźniejszego i tematu czasu przeszłego w sposób wyraźnie skategoryzowany. Od tematu czasu teraźniejszego tworzy się formy trybu oznajmującego czasu teraźniejszego czasowników niedokonanych i przyszłego czasowników dokonanych (*piszę, napiszę*), formy trybu rozkazującego (*pisz*), imiesłów współczesny (*pisząc*). Od tematu czasu przeszłego tworzy się bezokolicznik (*писаć*), formy czasu przyszłego niedokonanego (*będę pisać/pisał*), formy czasu przeszłego (*писаłem*), formy bezosobowe (*pisano*), formy trybu przypuszczającego potencjalnego (*pisalbym*) i nierzeczywistego (*byłbym pisał*), formę imiesłowu uprzedniego (*napisawszy*). W klasyfikacji fleksyjnej czasowników uwzględnia się końcówki osobowe oraz zróżnicowanie tematów w paradygmacie poszczególnych leksemów. Pełny paradygmat obejmuje blisko sto różnych form:

1.	<i>chcę (por. gonię, milczę, czytam, umiem)</i>	<i>chcemy</i>
2.	<i>chcesz</i>	<i>chcecie</i>
3.	<i>chce</i>	<i>chcą</i>

1.	<i>chciałem</i>	<i>chciałam</i>	<i>(chciałom)</i>	<i>chcieliśmy</i>	<i>chciałyśmy</i>
2.	<i>chciesz</i>	<i>chciałaś</i>	<i>chciałoś</i>	<i>chcieliście</i>	<i>chciałyście</i>
3.	<i>chciał</i>	<i>chciała</i>	<i>chciało</i>	<i>chcieli</i>	<i>chciały</i>

1.	<i>będę chciał</i>	<i>będę chciała</i>	<i>będę chciało</i>	<i>będziemy chcieli</i>	<i>będziemy chciały</i>
2.	<i>będziesz chciał</i>	<i>będziesz chciała</i>	<i>będziesz chciało</i>	<i>będziecie chcieli</i>	<i>będziecie chciały</i>
3.	<i>będzie chciał</i>	<i>będzie chciała</i>	<i>będzie chciało</i>	<i>będą chcieli</i>	<i>będą chciały</i>

forma bezosobowa

chciano

1.	<i>chciałbym</i>	<i>chciałabym</i>	<i>chciałoby</i>	<i>chcielibyśmy</i>	<i>chciałybyśmy</i>
2.	<i>chciałbyś</i>	<i>chciałabyś</i>	<i>chciałobyś</i>	<i>chcielibyście</i>	<i>chciałybyście</i>
3.	<i>chciałby</i>	<i>chciałaby</i>	<i>chciałoby</i>	<i>chcieliby</i>	<i>chciałyby</i>

forma bezosobowa

chciano by

1.	<i>byłbym chciał</i>	<i>byłabym chciała</i>	<i>byłoby chciało</i>	<i>bylibyśmy chcieli</i>	<i>byłybyśmy chciały</i>
2.	<i>byłbyś chciał</i>	<i>byłabyś chciała</i>	<i>byłobyś chciało</i>	<i>bylibyście chcieli</i>	<i>byłybyście chciały</i>
3.	<i>byłby chciał</i>	<i>byłaby chciała</i>	<i>byłoby chciało</i>	<i>byliby chcieli</i>	<i>byłyby chciały</i>

tryb rozkazujący

1.	----	<i>chciejmy</i>			
2.	<i>chciej</i>	<i>chciejcie</i>			
3.	<i>niech chce</i>	<i>niech chcą</i>			

imiesłów przymiotnikowy czynny

chcący, chcąca, chcące

imiesłów przymiotnikowy bierny

*chciany, chciana, chciane, chciani**proszony, proszona, proszone, proszeni**kuty, kuta, kute, kuci*

imiesłów przysłówkowy współczesny

chcąc

imiesłów przysłówkowy uprzedni

zechciawszy, zaprosiwszy, wykuwszy, przyniósłszy

Ustalone w gramatykach wzory odmiany obejmują znaczną liczbę czasowników, ale fleksja werbalna odznacza się licznymi swoistościami, których nie da się objaśnić za pomocą reguł morfologicznych czy morfonologicznych. Morfologiczne uzasadnienie mają dwa szeregi form czasowników typu *abdykować*, czyli czasowników dwuaspektowych. Defektywne są czasowniki nieosobowe typu *błyska się, grzmi*. Ponadto są czasowniki charakteryzujące się różnymi swoistymi formami tak pod względem struktury, jak i alternacji w tematach typu: *być – jestem, są, będę; jechać – jadę, jechał; stać – stoję, stój, stał; iść – idę, szedł, szła; znaleźć – znajdę, znalazł, znaleźli; dać – dam, dadzą; jeść – jem, jedzą, jadł, jedli; wiedzieć – wiem, wiedzą, wiedział, wiedzieli; mieć – mam, miał, mieli; wziąć wezmę, wziął, wzięli; powinienem, powinnam* (Tokarski 1951: 79–81; Schenker 1954; Gładny 1963; Lipińska, Saloni 1987; Laskowski 1999c: 235–236; Strutyński 1999: 194–211; Wróbel 2001: 163–165; Saloni 2001, 2007: III–II5, 2010).

→ CZĘŚCI MOWY I ICH KLASYFIKACJA, KATEGORIE GRAMATYCZNE CZASOWNIKA, LICZEBNIK, MORFOLOGIA, PRZYPADEK, RODZAJ GRAMATYCZNY, ZAIMEK

Skróty

- EJO – Polański, K. (red.). 1993. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- EJP – Urbańczyk, S. (red.). 1991. *Encyklopedia języka polskiego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- EWJP – Urbańczyk, S. (red.). 1978. *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- ISJP – Bańko, M. (red.). 2000. *Inny słownik języka polskiego PWN*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- PSWP – Zgólkowa, H. (red.). 1996–2005. *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*. Poznań: Wydawnictwo Kurpisz.
- SW – Karłowicz, J., A. Kryński, i W. Niedźwiedzki. 1900–1927/1952. *Słownik języka polskiego*. Warszawa: nakł. prenumeratorów.
- SWJP – Dunaj, B. (red.). 1998. *Słownik współczesnego języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- USJP – Dubisz, S. (red.). 2003. *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- WSJP – Żmigrodzki, P. (red.). 2021. *Wielki słownik języka polskiego PAN*. <https://www.wsjp.pl/search> (dostęp: 30.03.2021).

Literatura

- Arct, M. [1916]/1929. *Słownik ilustrowany języka polskiego*, wyd. 3. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta.
- Bajerowa, I. 1992. *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja, T. 2: Fleksja*. Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Bańko, M. 2002. *Wykłady z polskiej fleksji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bartnicka, B. 1967. „Adiektywizacja imiesłów w języku polskim”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 25: 233–242.
- Bartnicka, B. 1970. *Adiektywizacja imiesłów w języku polskim*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Bobrowski, I. 1991. „Czy istnieje zaimek przymiotny «swoj» i czy ma on mianownik”. *Polonica* 25: 79–87.
- Bobrowski, I. 1998. *Gramatyka opisowa języka polskiego (zarys modelu generatywno-transformacyjnego)*. Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego.
- Bobrowski, I. 2005. „Rodzaj gramatyczny rzeczownika a jego liczba”. *Język Polski* 85: 83–89.
- Bogusławski, A. 1987. „Czy istnieje fleksja?” *Studia Gramatyczne* 8, s. 7–33.
- Bojałkowska, K. 2020. „Niech wygram, niech usiądzie – formy fleksyjne czasownika”. *Studia Językoznawcze: Synchroniczne i diachroniczne badania polszczyzny* 19: 67–82.
- Brajerski, T. 1972. „O polskiej stronie biernej”. W *Symbolae polonicae in honorem Stanisłai Jodłowski*, red. M. Karaś, i in. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 31–39.
- Brzezina, M. 1982. *Wariancja rodzaju gramatycznego rzeczowników nieżywothnych w potocznej polszczyźnie*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Cieślakowa, A. (red.). 2002. *Mały słownik odmiany nazw własnych*. Kraków: IJP PAN.

- Cockiewicz, W. 1992. *Aspekt na tle systemu słowotwórczego polskiego czasownika i jego funkcyjne odpowiedniki w języku niemieckim*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Czelakowska, A. 2010a. *Opisy fleksyjne w gramatykach polskich lat 1817–1939*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Czelakowska, A. 2010b. „W stronę kategorii strony. O kształtowaniu się opisu strony jako kategorii gramatycznej w podręcznikach języka polskiego XIX wieku”. W *Język polski – wczoraj, dziś, jutro*, red. B. Czopek-Kopciuch, i P. Żmigrodzki. Kraków: Wydawnictwo Lexis, 211–220.
- Decaux, E. 1984. *Leçons de grammaire polonaise*. Paris: Institut d’Etudes Slaves.
- Decyk-Zięba, W. 2020. „O kształtowaniu się polskiej terminologii gramatycznej”. *Poradnik Językowy* 5: 60–75.
- Derwojedowa, M., H. Karaś, i D. Kopcińska (red.). 2005. *Język polski. Kompendium*. Warszawa: Świat Książki.
- Doroszewski, W. (red.). 1925/1962. „O istocie fleksji”. W *Studia i szkice językoznawcze*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 306–316.
- Doroszewski, W. 1952. *Podstawy gramatyki polskiej. Część pierwsza*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Dunaj, B. 1979. *Zarys morfologii współczesnej polszczyzny*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Dunaj, B. 1992. „Formy mianownika liczby mnogiej rzeczowników rodzaju męskiego we współczesnej polszczyźnie literackiej”. *Język Polski* 72: 251–264.
- Dunaj, B. 2004. „Adaptacja fleksyjna niektórych rzeczowników zapożyczonych”. W *W kręgu wiernej mowy*, red. M. Wojtak, i M. Rzeszutko. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 83–88.
- Dyduchowa, A. 1970. „Dopełniacz w funkcji biernika liczby pojedynczej u męskich rzeczowników nieżywotnych”. *Prace Językoznawcze* 1: 15–26.
- Dyzak, A. 1995. „Morfolotyka i morfologia jako wstęp do fleksji współczesnego języka polskiego”. *Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy. Studia Filologiczne* 38; *Filologia Polska* 16: 137–155.
- Dyzak, A.S. 2001. „Rzeczowniki i czasowniki defektywne w systemie fleksyjnym współczesnej polszczyzny”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 57: 141–154.
- Dyzak, A.S. 2007. *Mały słownik czasowników osobliwych (o nietypowej odmianie)*. Warszawa: Rytm.
- Fisiak, J. 1963. „Kategoria rodzaju rzeczowników zapożyczonych z języka angielskiego”. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN* 9: 63–68.
- Friedelówna, T. 1968. *Kategoria plurale tantum w języku polskim*. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Gładney, F.Y. 1963. „Próba ekonomicznego opisu morfologii czasowników w języku polskim”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 22: 55–61.
- Gołąb, Z., A. Heinz, i K. Polański. 1968. *Słownik terminologii językoznawczej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Górski, R.L. 2008. *Diateza nacechowana w polszczyźnie*. Kraków: Wydawnictwo Lexis.
- Gruszczyński, W. 1987. „O klasyfikacjach leksemów na części mowy i opisie fleksyjnym rzeczowników w «Morfologii» IJP PAN”. *Studia Gramatyczne* 8: 35–51.
- Gruszczyński, W. 1988. „Paradygmat (fleksyjny) i pojęcia pokrewne”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 41: 161–181.
- Gruszczyński, W. 1989. *Fleksja rzeczowników pospolitych we współczesnej polszczyźnie (Na materiale «Słownika języka polskiego» PAN pod redakcją W. Doroszewskiego)*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Gruszczyński, W., i J. Bralczyk (red.). 2002. *Słownik gramatyki języka polskiego*. Warszawa: WSiP.

- Gruszczyński, W., i Z. Saloni. 2006. „Notowanie informacji o odmianie rzeczowników w projektowanym «Słowniku gramatycznym języka polskiego»”. W *Od fonemu do tekstu. Studia dedykowane Profesorowi Romanowi Laskowskiemu z okazji siedemdziesiątych urodzin*, red. I. Bobrowski, i K. Kowalik. Kraków: Wydawnictwo Lexis, 203–213.
- Grzegorzczkova, R. 1993. „Kategorie gramatyczne”. W *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński. Wrocław: Wiedza o Kulturze, 445–458.
- Grzegorzczkova, R., R. Laskowski, i H. Wróbel (red.). 1984. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Grzegorzczkova, R., R. Laskowski, i H. Wróbel (red.). 1999. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, wyd. 3. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Heinz, A. 1961. „Fleksja a derywacja”. *Język Polski* 41: 343–354.
- Heinz, A. 1965. *System przypadkowy języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Heinz, A. 1967. „Kategorie przejściowe (pośrednie) w języku”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 25: 43–61.
- Heinz, A. 1988. *Język i językoznawstwo. Wybór prac*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Jadacka, H. 2005. *Kultura języka polskiego. Fleksja, słowotwórstwo, składnia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jedlička, A. (red.). 1977. *Slovník slovanské lingvistické terminologie*, t. 1–2. Praha: Academia.
- Jodłowski, S. 1960. „Kryteria klasyfikacji leksemów na części mowy”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 19: 51–98.
- Jodłowski, S. 1971. *Studia nad częściami mowy*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Jodłowski, S. 1973. *Ogólnojęzykoznawcza charakterystyka zaimka*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Jodłowski, S. 1976. *Podstawy polskiej składni*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kaleta, Z. 1995. *Gramatyka języka polskiego dla cudzoziemców*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Kamocka, J. 1870. *Praktyczny wykład nauki języka polskiego*. Warszawa: Skład główny w Księgarni Michała Glücksberga.
- Karlsson, F. 1985. „Paradigms and word forms”. *Studia Gramatyczne* 7: 135–154.
- Karłowicz, J. 1885. „Projekt terminologii językoznawczej polskiej”. *Prace Filologiczne* 1: 102–120.
- Karolak, S. 1965. „Przypadek a przyimek”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 23: 143–158.
- Karolak, S. 1975. „Syntaktyczne a semantyczne funkcje przypadków”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 33: 85–93.
- Karpowicz, T. 1999. *Gramatyka języka polskiego. Zarys*. Warszawa: Muza.
- Kempf, Z. 1969. „Wokół polskiej terminologii przypadków”. *Poradnik Językowy* 6: 317–329.
- Kempf, Z. 1978. *Próba teorii przypadków, cz. I*. Opole: Wydawnictwo UO.
- Kielski, B. 1959. *Słownik terminologii gramatycznej francuskiej i polskiej*. Wrocław–Łódź: ŁTN–Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Klemensiewicz, Z. 1960. *Podstawowe wiadomości z gramatyki języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kobylińska, J. 1968. *Rozwój form dopełniacza liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju męskiego w języku polskim*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Koronczewski, A. 1961. *Polska terminologia gramatyczna*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Koschmieder, E. 1934. *Nauka o aspektach czasownika polskiego w zarysie. Próba syntezy*. Wilno: TPN.

- Kowalik, K. 1984. „Morfonologia”. W *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkowska, R. Laskowski, i H. Wróbel. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 59–95.
- Kowalik, K. 1995. „Możliwości klasyfikacji fleksyjnej polskich przymiotników”. *Studia Gramatyczne* 11: 35–44.
- Kowalik, K. 1997. *Struktura morfonologiczna współczesnej polszczyzny*. Kraków: IJP PAN.
- Kowalik, K. 2002. „Polskie pluralia tantum w słowniku i gramatyce (próba charakterystyki fleksyjnej)”. *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica* 1: 143–154.
- Kowalik, K. 2006. „Uwagi o paradygmacie”. W *Od fonemu do tekstu. Studia dedykowane Profesorowi Romanowi Laskowskiemu z okazji siedemdziesiątych urodzin*, red. I. Bobrowski, i K. Kowalik. Kraków: Wydawnictwo Lexis, 267–277.
- Kreisberg, A. 1980. *Kategorie czasu i aspektu w języku polskim i włoskim*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kreja, B. 1972. „O rodzaju gramatycznym polskich rzeczowników”. *Z Polskich Studiów Slawistycznych* 4(1): 233–248.
- Kreja, B. 1989. *Z morfonologii i morfotaktyki współczesnej polszczyzny*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kryński, A.A. 1907. *Gramatyka języka polskiego*, wyd. 4. Warszawa: Jan Jeżyński.
- Krzyżanowski, P. 1992. *Temat fleksyjny w odmianie polskich rzeczowników*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Krzyżanowski, P. 2013. *Właściwości gramatyczne rzeczowników nieodmiennych*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Krzyżanowski, P. 2017. „Przypisywanie wartości gramatycznej kategorii rodzaju polskim rzeczownikom nieodmiennym”. W *Barwy słów. Studia lingwistyczno-kulturowe*, red. D. Filar, i P. Krzyżanowski. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 423–435.
- Książek-Bryłowa, W. 1978. „Paradygmat rzeczownika polskiego w ujęciu statystycznym”. *Z Polskich Studiów Slawistycznych* 5: 129–135.
- Кубрякова Е.С. и П.А. Соболева. 1979. „О понятии парадигмы в формообразовании и словообразовании”. W *Лингвистика и поэтика*. Москва: Наука, 5–23.
- Kucała, M. 1978. *Rodzaj gramatyczny w historii polszczyzny*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kuryłowicz, J. 1948/1987. „Zagadnienie klasyfikacji przypadków”. *Sprawozdania PAU* 49(9): 475–478.
- Kuryłowicz, J. 1968. *O rozwoju kategorii gramatycznych*. Kraków: PAN.
- Kuryłowicz, J. 1972/1987. „Miejsce aspektu w systemie koniugacyjnym”. W *Symbolae polonicae in honorem Stanisłai Jodłowski*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 93–98.
- Kuryłowicz, J. 1987. *Studia językoznawcze*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Laskowski, R. 1972. *Polnische Grammatik*, tłum. W. Paschek. Warszawa–Leipzig: Wiedza Powszechna-VEB Verlag Enzyklopädie.
- Laskowski, R. 1974. „Rodzaj gramatyczny, struktura głęboka a zaimki osobowe”. W *Studia indoeuropejskie = Études indoeuropéennes*, red. J. Kuryłowicz, W. Taszycki, F. Sławski, i in. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 117–124.
- Laskowski, R. 1975a. *Studia nad morfonologią współczesnego języka polskiego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

- Laskowski, R. 1975b. „Uwagi o morfemie”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 33: 107–120.
- Laskowski, R. 1977a. „Morfologia w gramatyce transformacyjno-generatywnej (w poszukiwaniu modelu”. *Studia Gramatyczne* 1: 102–134.
- Laskowski, R. 1977b. „Od czego lepszy jest lepszy?”. *Język Polski* 57: 323–334.
- Laskowski, R. 1981a. „Części mowy – problem syntaktyczny czy morfologiczny?”. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica* 2: 117–131.
- Laskowski, R. 1981b. „Semiotyczna funkcja alternacji morfonologicznych”. *Polonica* 6: 7–18.
- Laskowski, R. 1984a. „Funkcjonalna klasyfikacja leksemów: części mowy”. W *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, i H. Wróbel, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 26–37.
- Laskowski, R. 1984b. „Przedmiot i zakres morfologii”. W *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, i H. Wróbel. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 9–57.
- Laskowski, R. 1987a. „Kategoria strony w języku polskim”. *Priložni* 12(2): 73–84.
- Laskowski, R. 1987b. „Niekóre trudności i kwestie sporne w opisie fleksji języka polskiego”. *Studia Gramatyczne* 8: 99–122.
- Laskowski, R. 1987c. „On the concept of the lexeme”. *Scando-Slavica* 36: 169–178.
- Laskowski, R. 1990. „The structure of inflectional paradigm”. *Scando-Slavica* 36: 149–159.
- Laskowski, R. 1991. „Rodzaj gramatyczny”. W *Encyklopedia języka polskiego*, red. S. Urbańczyk. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 285–287.
- Laskowski, R. 1998. „Semantyka trybu rozkazującego”. *Polonica* 19: 5–29.
- Laskowski, R. 1999a. „Fleksja. Podstawowe pojęcia fleksji”. W *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, i H. Wróbel, wyd. 3. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 125–150.
- Laskowski, R. 1999b. „Kategorie morfologiczne języka polskiego – charakterystyka funkcjonalna”. W *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, i H. Wróbel, wyd. 3. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 151–224.
- Laskowski, R. 1999c. „Paradygmatyka. Czasownik. Zaimek. Liczebnik. Przymiotnik”. W *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, i H. Wróbel, wyd. 3. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 225–269, 333–360.
- Linde, S.B. 1994/1854–1858. *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Drukarnia Pijarów.
- Lipińska, H., i Z. Saloni. 1987. „O grupach koniugacyjnych w języku polskim”. *Studia Gramatyczne* 8: 71–88.
- Łaziński, M. 2006. *O panach i paniach. Polskie rzeczowniki tytułarne i ich asymetria rodzajowo-płciowa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Małeckie, A. 1863/1915. *Gramatyka języka polskiego*, wyd. 12. Lwów: nakładem autora.
- Mańczak, W. 1956. „Ile rodzajów jest w języku polskim?”. *Język Polski* 36: 116–121.
- Mańczak-Wohlfeld, E. 2007. „Rodzaj gramatyczny zapożyczeń angielskich w polszczyźnie”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 63: 39–48.
- Markowski, A. 1981. „Odmiana nazw własnych we współczesnej polszczyźnie”. W *Współczesna polszczyzna. Wybór zagadnień*, red. H. Kurkowska. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 76–94.
- Markowski, A. 1996. *Szkolny słownik terminów i pojęć gramatycznych*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.

- Mędak, S. 1997. *Słownik form koniugacyjnych czasowników polskich*. Kraków: Universitas.
- Mędak, S. 2001. *Słownik odmiany rzeczowników polskich*. Kraków: Universitas.
- Milewski, T. 1965. *Językoznawstwo*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Mindak, J. 1990. *Językowa kategoria żywotności w polszczyźnie i słowiańszczyźnie na tle innych języków świata. Próba ujęcia typologicznego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Mizerski, W. (red.). 2000. *Język polski. Encyklopedia w tabelach*. Warszawa: Adamantan.
- Mroziński, J. 1822/1986. *Dzieła wszystkie*, t. 1. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Nagórko, A. 1998. *Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem)*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Orzechowska, A. 1974. „Nieodmienne rzeczowniki pospolite w języku polskim”. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 14: 103–114.
- Orzechowska, A. 1975. „Właściwości gramatyczne skrótowców polskich”. *Polonica* 1: 199–212.
- Orzechowska, A. 1984. „Rzeczownik”. W *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkowska, R. Laskowski, i H. Wróbel. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 220–274.
- Orzechowska, A. 1995. „Możliwości klasyfikacji fleksyjnej rzeczowników”. *Studia Gramatyczne* 11: 27–34.
- Orzechowska, A. 1999. „Rzeczownik”. W *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkowska, R. Laskowski, i H. Wróbel, wyd. 3. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 270–332.
- Pawlicki, K. 2020. „Niejednoznaczność terminów «tematyczny» i «atematyczny» w językoznawstwie indoeuropejskim”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 77: 133–143.
- Pianka, W. 2009. „Nieściśłości związane z terminem «kategoria» w polskiej i słowiańskiej terminologii lingwistycznej”. W *Kategorie w języku, język w kategoriach*, red. M. Cichońska. Katowice: Wydawnictwo UŚ, 11–23.
- Piernikarski, C. 1969. *Typy opozycji aspektowych czasownika polskiego na tle słowiańskim*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Pisarkowa, K. 1969. *Funkcje składniowe polskich zaimków odmiennych*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Podlaski, M. 2018. „Przypadek jako problem teoretyczny”. W *Terminy w językoznawstwie synchronicznym i diachronicznym*, red. T. Mika, D. Rojszczak-Robińska, i O. Ziółkowska. Poznań: Wydawnictwo Rys, 147–170.
- „Polska terminologia gramatyczna uchwalona na Zjeździe gramatyków polskich 17 i 18 II 1921”. 1921. *Język Polski* 6: 89–92.
- Reichan, J. 1975. *Zmiany we fleksji rzeczowników męskich zakończonych pierwotnie na spółgłoski wargowe palatalne: w języku polskim na tle słowiańskim*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Rittel, T. 1975. *Szyk członów w obrębie form czasu przeszłego i trybu przypuszczającego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Rokicka, T. 1981. „Próba półautomatycznego rozpoznawania rodzaju gramatycznego rzeczowników polskich na podstawie graficznej postaci mianownika (l. poj.)”. *Polonica* 6: 165–180.
- Rokicka, T. 1995. „Możliwości klasyfikacji fleksyjnej czasowników”. *Studia Gramatyczne* 11: 19–25.
- Saloni, Z. 1974. „Klasyfikacja gramatyczna leksemów polskich”. *Język Polski* 54: 3–13, 93–101.
- Saloni, Z. 1978. „Kategoria rodzaju we współczesnym języku polskim”. W *Kategorie gramatyczne grup imiennych w języku polskim. Materiały konferencji Pracowni Gramatyki Współczesnej Polszczyzny*

- Institutu Języka Polskiego PAN, Zawoja, 13–15 XIII 1974*, red. R. Laskowski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 43–78.
- Saloni, Z. 1981. „Uwagi o opisie fleksyjnym tzw. zaimków rzeczownych”. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica* 2: 243–253.
- Saloni, Z. 1988. „O tzw. formach nieosobowych rzeczowników męskoosobowych we współczesnej polszczyźnie”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 41: 151–166.
- Saloni, Z. 1992a. „Co istnieje, a co nie istnieje we fleksji polskiej”. *Prace Filologiczne* 37: 75–87.
- Saloni, Z. 1992b. „Rygorystyczny opis polskiej deklinacji przymiotnikowej”. *Prace Językoznawcze* 16: 215–228.
- Saloni, Z. 2001. *Czasownik polski. Odmiana. Słownik*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Saloni, Z. 2005. „O przypadkach w języku polskim (na marginesie artykułu Adama Przepiórkowskiego)”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 61: 27–48.
- Saloni, Z., W. Gruszczyński, M. Woliński, i R. Wołosz. 2007. *Słownik gramatyczny języka polskiego. Podstawy teoretyczne. Instrukcja użytkowania*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Saloni, Z., i M. Świdziński. 1985. *Składnia współczesnego języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Schenker, A. 1954. „Polish Conjugation”. *Slavic Word* 10: 460–481.
- Schenker, A. 1964. *Polish declension*. The Hague: Mouton.
- Skarżyński, M. 1994. *Części mowy i ich kategorie w gramatykach polskich XIX i XX wieku (1817–1938)*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Skarżyński, M. 1997. „O pewnej dziewiętnastowiecznej próbie klasyfikacji leksemów na części mowy”. *Język Polski* 77: 303–306.
- Skarżyński, M. 1999. *Słownik przypomnień gramatycznych dla studentów filologii polskiej*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Skubalanka, T. 1983. „O pojęciu wariantu fleksyjnego”. *Z Polskich Studiów Slawistycznych* 6(1): 369–381.
- Skubalanka, T. 1997. „Kilka uwag o strukturze paradygmatu fleksyjnego”. W *Ze studiów nad dawną i współczesną polszczyzną*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 149–164.
- Skubalanka, T., i W. Bryłowa. 1992. *Wariantywność polskiej fleksji*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Stefańczyk, W.T. 2007. *Kategoria rodzaju i przypadku polskiego rzeczownika. Próba synchronicznej analizy morfologicznej*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Strutyński, J. 1999. *Gramatyka polska*. Kraków: nakładem autora.
- Szlifyrsztejnowa, S. 1968. *Bierne czasowniki zaimkowe (reflexiva) w języku polskim*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Szlifyrsztejnowa, S. 1969. *Kategoria strony (Z historii myśli lingwistycznej)*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Szober, S. 1962. *Gramatyka języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Szuprczyńska, M. 1981. „Czy stopień przymiotnika w języku polskim jest kategorią fleksyjną”. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica* 2: 265–272.
- Szylarski, W. 1770. *Początki nauk dla narodowej młodzieży, to jest Grammatyka języka polskiego*. Lwów: w Drukarni J.K. Mci i SSS. Troycy.
- Szymanek, B. 1998. *Introduction to morphological analysis*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Tokarski, J. 1951. *Czasowniki polskie: formy, typy, wyjątki, słowniki*. Warszawa: Wydawnictwo S. Arcta.
- Tokarski, J. 1973. *Fleksja polska*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Tokarski, J. 1993. *Schematyczny indeks a tergo polskich form wyrazowych*, oprac. i red. Z. Saloni. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Tokarski, R. 1976. „O pewnym kontekstowym znaczeniu form stopnia wyższego”. *Język Polski* 56: 339–342.
- Толстая, С.М. 1976. „Морфонологические типы субстантивных парадигм в польском языке”. W *Славянское и балканское языкознание. Проблемы морфологии современных славянских и балканских языков*. Москва: Наука, 85–113.
- Толстая, С.М. 1981. „Морфонологические типы глагольных парадигм в польском языке”. W *Славянское и балканское языкознание. Проблемы морфологии*. Москва: Наука, 268–277.
- Толстая, С.М. 1998. *Морфонология в структуре славянских языков*. Москва: Наука.
- Turska, H. 1953. „Mianownik l. mn. typu «chłopcy», «draby» w języku ogólnopolskim”. *Język Polski* 33: 129–166.
- Ulitzka, E. 2008. „Podział leksemów na części mowy w teorii gramatyk (przegląd propozycji klasyfikacyjnych ostatniego stulecia)”. *Polonica* 29: 45–79.
- Wierzbowski, L. 1981. „Informacje zawarte w formach fleksyjnych polskich rzeczowników oraz ich rozkład na temat i końcówkę”. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica* 2: 285–292.
- Wojdak, P. 2000. „Z pogranicza odmienności i nieodmienności. Pojęcie niezmorfologizowanej kategorii fleksyjnej i leksemu synkretycznego”. *Polonica* 20: 233–251.
- Wojdak, P. 2007. „Paradygmat funkcjonalny a paradygmat formalny leksemu – trudne relacje”. *Poradnik Językowy* 6: 39–50.
- Wróbel, H. 1993. „Funkcje słowotwórcze morfemu «się»”. *Studia Linguistica Polono-Jugoslavica* 7: 141–148.
- Wróbel, H. 1996. „Nowa propozycja klasyfikacji syntaktycznej polskich leksemów”. *Studia z leksykologii i gramatyki języków słowiańskich*, red. H. Wróbel. Kraków: IJP PAN, 53–60.
- Wróbel, H. 1998. „Granice paradygmatu fleksyjnego czasowników”. *Prace Językoznawcze* 25: 255–265.
- Wróbel, H. 2001. *Gramatyka języka polskiego*. Kraków: Od Nowa.
- Wróbel, H., K. Kowalik, A. Orzechowska, i T. Rokicka. 1993. *Mały słownik odmiany wyrazów trudnych*. Warszawa: Spółka Wydawniczo-Księgarska-TMJ.
- Zaron, Z. 2003. „Funkcjonalna klasyfikacja leksemów polskich (kolejna propozycja)”. W *Studia z gramatyki i leksykologii języka polskiego*, red. M. Gębka-Wolak, I. Kaproń-Charzyńska, i M. Urban. Toruń: Wydawnictwo UMK, 179–186.
- Zaron, Z. 2004. *Aspekty funkcjonalne polskiej kategorii rodzaju. Charakterystyka fleksyjna*. Warszawa–Puńsk: Auśra.
- Zawiliński, R. 1906. „O wyróżnianiu części mowy”. *Poradnik Językowy* 4: 49–51.